

Moresprudentie

Ethiek en beroepscode in het sociaal werk
Inclusief nieuwe beroepscode

Jaap Buitink
Jan Ebskamp
Richard Groothoff

3^e
druk

ThiemeMeulenhoff

Moresprudentie
Ethiek en beroepscode in het sociaal werk

Inclusief nieuwe beroepscode

Moresprudentie

Ethiek en beroepscode in het sociaal werk

Inclusief nieuwe beroepscode

Jaap Buitink

Jan Ebskamp †

Richard Groothoff

Auteurs

Jaap Buitink
Jan Ebskamp †
Richard Groothoff

Inhoudelijke eindredactie

Jaap Buitink

Taalkundige redactie

Singeling Tekstproducties, Amersfoort

Opmaak

Studio Pietje Precies bv, Hilversum

Illustraties

Studio Pietje Precies bv, Hilversum

Over ThiemeMeulenhoff

ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl

ISBN 978 90 06074536

Derde druk, eerste oplage, 2023

© ThiemeMeulenhoff, Amersfoort, 2023

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 23 augustus 1985, Stbl. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie (PRO), Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp (www.stichtingpro.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) dient men zich tot de uitgever te wenden. Voor meer informatie over het gebruik van muziek, film en het maken van kopieën in het onderwijs zie www.auteursrechtenonderwijs.nl.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Woord vooraf

Het boek *Moresprudentie* richt de schijnwerpers op een belangrijk, maar vaak onderbelicht aspect van het sociaal werk: beroepsethiek en het werken met en vanuit beroepscodes. Het sociaal werk is sterk normatief geladen. In het professioneel handelen van sociaal werkers en in de contacten die ze met cliënten onderhouden, liggen vragen besloten die te maken hebben met het verwezenlijken van ‘het goede leven’. Die vragen zijn moreel van aard. En ze zijn complex. Want: wat is ‘het goede leven’ en wie bepaalt dat? Sociaal werkers hebben de maatschappelijke opdracht om precare kwesties met hun cliënten aan te pakken, zonder dat de samenleving hun concrete handreikingen biedt hoe daarbij ethisch te handelen en vanuit welk moreel kader. Ze hebben – zoals Evelien Tonkens het verwoordt – impliciet de plicht tot moraliseren, maar vaak ontbreken het maatschappelijk mandaat, de normatieve kaders, de ruimte en het vertrouwen dat daarvoor nodig is (Tonkens et al., 2006).

Sociaal werkers gaan de confrontatie aan, maar ervaren daarbij ook twijfels en onzekerheden. Ze kunnen daarbij ook maar zelden handelen op basis van routine. Elke cliënt en elke situatie is uniek en er zijn weinig blauwdrukken voor ‘hoe te handelen’. Routines worden slechts langzaam ontwikkeld, en in relatieve stilte. Totdat het misgaat en er doden vallen. Dan worden sociaal werkers die zich in een wespennest hebben gewaagd, aan de schandpaal genageld, voor de rechter gedaagd en persoonlijk aansprakelijk gesteld. De angst om in een volgende Savanna-zaak terecht te komen, kan gemakkelijk leiden tot handelingsverlegenheid. Dan bestaat het risico dat een sociaal werker uit zelfbehoud, uit vrees om uit te glijden en op het schavot te belanden, eerder zal wegstijven van problemen dan eropaf te gaan. Dan is er kans dat hij de moeilijkste cliënten en lastigste dilemma’s uit de weg gaat.

Bovendien vraagt de praktijk van sociaal werkers vaak om snel te handelen. In de dagelijkse hectiek nemen (en krijgen) ze vaak weinig tijd voor reflectie op ethische kwesties. Slagvaardigheid is een kracht van sociaal werkers, maar ook een valkuil als het gaat om het ethische aspect van hun werk. Want vaak is dán juist reflectie nodig, een moment van bezinning, van het afwegen van belangen, overdenken van de keuzes die gemaakt kunnen worden. Om weloverwogen besluiten te nemen en deze te kunnen beargumenteren en verantwoorden: voor zichzelf, voor de cliënt en zijn sociale omgeving, binnen de eigen organisatie en tegenover de buitenwereld.

Dit boek biedt (aankomend) sociaal werkers handreikingen om systematisch te reflecteren op morele vragen en om morele afwegingen zo zorgvuldig mogelijk te maken. Reflectie op morele vragen aan de hand van casuïstiek en de beroepscode versterkt het

fundament voor het ethisch handelen van de beroepsgroep. Zoals juristen binnen hun beroepsgroep leren van casuïstiek door jurisprudentie op te bouwen, zo kan het sociaal werk 'leren van gevallen' (Van der Laan, 1995) door moresprudentie op te bouwen (Van Doorn, 2009).

Lia van Doorn

Lector Innovatieve Maatschappelijke Dienstverlening,

Kenniscentrum Sociale Innovatie aan de Hogeschool Utrecht

Inhoud

Woord vooraf		V
Inleiding		XI
Leeswijzer		XVII
Belangrijke begrippen vooraf		XXI
DEEL A	THEORETISCH KADER WAARBINNEN MORESPRUDENTIE ONTSTAAT	1
Inleiding bij deel A		2
1	Herkennen van morele keuzes	5
1.1	Drie perspectieven: normatieve, cognitieve en subjectieve aspecten in het werk	6
1.2	Drie soorten vergissingen: emotivisme, naturalisme en moralisme	17
1.3	Een moreel relevante situatie	18
1.4	Moreel relevante dilemma's, problemen en kwesties	33
1.5	Ontsnappingsstrategieën als bedreiging van het moreel bewustzijn Opdrachten	37 39
2	Vier normatieve theorieën	41
2.1	Analyse van casus Da Cunha	43
2.2	Formulering moreel dilemma	45
2.3	Gevolgenethiek: utilisme	46
2.4	Plichtethiek	53
2.5	Deugdethiek	65
2.6	Zorgethiek Opdrachten	72 83
3	Ontwikkelen van moresprudentie	85
3.1	Beroepsmatig helpen	86
3.2	Dialogoethiek	94
3.3	Institutionalisering van dialogethiek	99
3.4	Dialogoethiek en de overgang van charitas naar sociaal werk	106
3.5	Dialogoethiek in de praktijk van het sociaal werk	112
3.6	Morele kwesties in het sociaal werk vanuit oogpunt van dialogethiek Opdrachten	123 131

4	Moresprudentie in de praktijk	133
4.1	Ethische gesprekken: voorwaarden en valkuilen	134
4.2	Probleemgeoriënteerde gespreksmethoden	137
4.3	Houdingsgerichte gespreksmethoden	150
	Opdrachten	162
	Schema Beroep Sociaal Werker	165
DEEL B	DE BEROEPSPRAKTIJK GEZIEN VANUIT DE BEROEPSCODE	169
	Inleiding bij deel B	170
5	Centrale waarden van het beroep	177
5.1	Menselijke waardigheid als centrale waarde	178
5.2	De cliënt tot zijn recht laten komen	180
5.3	De cliënt in wisselwerking met zijn omgeving	181
5.4	De cliënt aanspreken op eigen verantwoordelijkheid	182
5.5	Autonomie bij kinderen en jongeren	191
5.6	Deskundigheid en vakbekwaamheid	195
5.7	Gelijke bereidheid om mensen bij te staan	198
5.8	Vertrouwen in het beroep bevorderen	202
	Opdrachten	204
6	Relatie met individuen, groepen en gemeenschappen	207
6.1	Informatie aan de cliënt vragen en geven	209
6.2	Overeenstemming over plan van aanpak	210
6.3	Gebruik en misbruik van dwang en machtsmiddelen	214
6.4	Omgaan met agressie van cliënten	219
6.5	Vertrouwelijkheid, privacy en zwijgplicht	222
6.6	Omgaan met dossiers	232
6.7	Beëindigen relatie met cliënt	238
	Opdrachten	240
7	Samenwerking in hulp- en dienstverlening	243
7.1	Cliëntgericht samenwerken	244
7.2	Beroepsuitoefening, vertrouwelijkheid en samenwerking	258
	Opdrachten	264
8	Relatie tot de organisatie/opdrachtgever	265
8.1	Werken in een organisatie	267
8.2	Verantwoording aan de werkgever	278
	Opdrachten	282

9	Relatie tot beroep en beroepsgenoten	285
9.1	Beroepsgerichte samenwerking	285
9.2	Schending van vertrouwen in het beroep	297
9.3	Medewerking aan professionalisering	308
	Opdrachten	312
10	Relatie tot de samenleving	315
10.1	Veranderende rol van sociaal werk	316
10.2	Taken in en in relatie tot de samenleving	327
10.3	Correcte beeldvorming van het beroep	339
10.4	Belang van de cliënt	340
	Opdrachten	342
	Literatuur	345
	Index	355
	Over de auteurs en de totstandkoming van het boek	361

Overzicht met verwijzingen waar welk artikel uit de beroepscode wordt behandeld

De nieuwe *Beroepscode voor professionals in sociaal werk* (BPSW, 2021) vormt de aanleiding voor deze derde druk (2023). Hieronder een overzicht waar de artikelen of beroepsnormen met uitwerkingen en voorbeelden aan bod komen:

Artikel beroepscode	Hoofdstuk/paragraaf
Artikel 1 - Mensen tot hun recht laten komen	5 / 5.1 / 5.2
Artikel 2 - Deskundige beroepsuitoefening	5.6
Artikel 3 - Bereid ieder mens te helpen	5.7
Artikel 4 - Bevorderen van het vertrouwen in het beroep	5.8
Artikel 5 - Respect	6
Artikel 6 - Macht en afhankelijkheid	6.3
Artikel 7 - Informatievoorziening	6.1
Artikel 8 - Toestemming voor de professionele relatie	6.2
Artikel 9 - Beëindiging van de professionele relatie	6.7
Artikel 10 - Vertrouwelijkheid	6.5
Artikel 11 - Uitwisselen van informatie	6.5
Artikel 12 - Professionele afweging bij toestemming	6.5
Artikel 13 - Het verstrekken van informatie buiten toestemming	6.5
Artikel 14 - Beroep op de geheimhoudingsplicht bij de rechter	6.5.2
Artikel 15 - Verslaglegging en dossiervorming	6.6
Artikel 16 - Bewaking van het dossier	6.6

Artikel 17 - Inzage in het dossier	6.6
Artikel 18 - Dossier aanvullen en corrigeren	6.6
Artikel 19 - Samenwerking in de hulp- en dienstverlening	7.1
Artikel 20 - Privacy in de samenwerking	7.2
Artikel 21 - Transparante en eenduidige regie	7.1.3
Artikel 22 - Organisatie als beleidskader	8 / 8.1
Artikel 23 - Professionele autonomie	8 / 8.1
Artikel 24 - Verantwoording afleggen over de uitvoering	8.2
Artikel 25 - Leren en reflecteren	9 / 9.1
Artikel 26 - Schending vertrouwen in het beroep	9.2
Artikel 27 - Medewerking aan professionalisering van het beroep	9.3
Artikel 28 - Signaleren, agenderen en belangenbehartiging	10.2
Artikel 29 - Toegankelijkheid van sociaal werk	10

Inleiding

Veel professionals in sociaal werk – we gebruiken in dit boek de aanduiding ‘sociaal werker’ – geven aan dat omgaan met morele vragen in hun werk niet gemakkelijk is. Ze komen regelmatig voor flinke morele dilemma’s te staan.

- In jouw bijzijn zijn de ouders heel aardig voor hun kinderen, maar je krijgt vage signalen dat er geweld plaatsvindt in het gezin. Je bent bang onnodig in te grijpen en de vertrouwensband met de ouders te verliezen. Maar je bent ook bang te laat in te grijpen. Wat kun je wel of niet doen zonder toestemming van de ouders?
- Als buurtcoach hoor je af en toe signalen over toenemend drugsgebruik en -handel in de wijk. In het team verschillen de meningen hoe hiermee om te gaan sterk. Met als gevolg dat er geen duidelijk beleid is over hoe te handelen. Terwijl de politie om hulp bij de aanpak van de handel vraagt.
- Een cliënte zegt dat haar partner fraudeert met een uitkering. Misschien zet je je cliënte en haar partner aan om de fraude zelf aan te geven. Als ze dat niet doen, doe jij het dan?
- De politie vraagt je naar de verblijfplaats van een zeventienjarig meisje dat gedwongen is uitgetrouwde. Licht je de politie in over de verblijfplaats van dit meisje?
- In het sociaal wijkteam worden regelmatig ervaringen over mensen uit de buurt uitgewisseld. Met naam en toenaam. Zonder dat ze dit weten, terwijl de uitwisseling vaak niet of nauwelijks relevant is voor de samenwerking.
- Als jeugd- en gezinsprofessional besluit je – na uitgebreid onderzoek en collegiaal moreel beraad – om te adviseren een kind niet uit huis te plaatsen. De gedragswetenschapper en leidinggevende vinden dat je de rechter moet adviseren om het kind wel uit huis te plaatsen.

Moresprudentie

Elke sociaal werker moet morele keuzes kunnen herkennen, erover kunnen oordelen en – met behulp van de beroepscode – afgewogen keuzes kunnen maken. Elke sociaal werker, elke student en elke docent moet zich realiseren dat achter een methodische keuze vaak een morele keuze zit. Aandacht en tijd voor bezinning op morele keuzes zijn er vaak maar mondjesmaat. Professionals en leidinggevendenden erkennen dat beroeps-ethiek geen prioriteit krijgt. De vaak beheersmatige aanpak in de sector – ontstaan door bezuinigingen en schaalvergroting – verergert dit nog. Daarnaast geven sociaal werkers, staffunctionarissen en leidinggevendenden zelf vaak aan onvoldoende te zijn toegerust om morele vragen professioneel te stellen en te beantwoorden. Als men al het bestaan weet van de beroepscode, bedoeld als richtsnoer bij morele vragen en dilemma’s, wordt deze te weinig benut.

Gelukkig besteden opleidingen en instellingen steeds meer aandacht aan (beroeps)ethiek: het omgaan met morele vragen en het leren van casuïstiek. In het Woord vooraf bij dit boek onderstreept Lia van Doorn dat meer aandacht voor reflectie op ethische kwesties

nodig is. Het werk van sociaal werkers is nu eenmaal sterk normatief geladen en beladen met waardenconflicten. Ze krijgen echter niet of nauwelijks het maatschappelijk mandaat, de normatieve kaders en het vertrouwen dat hiervoor nodig is.

Door morele oordeelsvorming en het vastleggen van de uitkomsten van moreel beraad ontstaat moresprudentie, en krijgen sociaal werkers zicht op hoe professionals de beroepsethiek in hun praktijk toepassen. Hier kan iedereen veel van leren. We geven dit boek daarom de titel Moresprudentie, omdat wij instemmen met het pleidooi van Van Doorn om meer aandacht te besteden aan morele oordeelsvorming en moresprudentie.

Moresprudentie is het systematisch verzamelen van morele afwegingen, beslissingen en keuzes die in de beroepspraktijk gemaakt worden.

Beroepscode

Belangrijk in de ontwikkeling van de professie – en concrete aanleiding voor deze derde druk – is de per 2022 geldende nieuwe beroepscode voor professionals in sociaal werk. De trotse directeur van de Beroepsvereniging van Professionals in Sociaal Werk (BPSW), Jan Willem Bruins, noemde het in zijn voorwoord van de nieuwe code ‘een mooie mijlpaal voor het beroepsdomein sociaal werk.’ Hij wees erop dat in het domein al jaren werd gewerkt aan een gemeenschappelijke beroepsidentiteit. In die ontwikkeling paste het om de vier tot dan geldende beroepscodes samen te brengen in één nieuwe brede beroepscode.

Dat de beroepsvereniging de code uitbrengt, is omdat die de formele vertegenwoordiger van de professionals en hun professionele standaarden (algemeen aanvaarde normen voor de beroepsuitoefening) is.

De beroepscode is vernieuwd en geactualiseerd. Belangrijke wijzigingen en aandachtspunten zijn:

- nu één code voor alle professionals in sociaal werk;
- duidelijk aangegeven verbinding tussen waarden, normen en toelichtingen;
- het begrip ‘mensen’ is nieuw (de code hanteert afwisselend de woorden ‘mens’ en ‘cliënt’);
- betrouwbaarheid van het beroep geldt ook buiten de beroepsuitoefening;
- veiligheid van de professional;
- macht en afhankelijkheid positief inzetten;
- meer aandacht voor ervaringsdeskundigheid.

Sociaal werkers omschrijven hun beroepscode wel als de ‘tien geboden’ of de ‘pijlers onder het vak’. Er is ook een internationale ethische standaard vastgesteld, *the Statement of Ethical Principles* (IFSW, 2 juli 2018). In ieder geval verwoordt een beroepscode de kernwaarden en de morele identiteit van de beroepsgroep. De beroepscode is dus bij uitstek dé leidraad voor het omgaan met morele vragen en dilemma’s.

Maar er zijn meer ‘wegwijzers’ dan deze morele leidraad. De uitwerking van beroepsethiek vindt plaats binnen de wettelijke kaders van een samenleving. Het is dus nodig te beseffen dat het sociaal werk zich hoe dan ook binnen wettelijke grenzen afspeelt. Dit boek werkt de juridische aspecten binnen het sociaal werk niet uit. Het is belangrijk hierover specifieke informatie in te winnen, mede afhankelijk van de werksetting. In de praktijk kunnen zich dilemma’s voordoen tussen wat het recht zegt en wat ethisch verantwoord is of wat de beroepscode zegt. Dit boek geeft houvast wat te doen bij dergelijke dilemma’s.

In opleidingen en werkveld blijkt dit boek een standaardwerk te zijn geworden. Dit komt niet in de laatste plaats omdat het een brede en noodzakelijke theoretische basis over beroepsethiek biedt, maar daarbij ook veel aandacht geeft aan de praktijk. Alle artikelen uit de beroepscode komen aan bod en worden met herkenbare praktijkvoorbeelden toegelicht.

Professionals voelen dat hun professionele handelingsruimte onder druk staat. Nieuwe ontwikkelingen (empowerment, omgaan met privacy, vormgeven aan ketenzorg en maatschappelijke verantwoordelijkheid) maken hun werk er niet eenvoudiger op; tegelijkertijd zijn er forse bezuinigingen en ingrijpende reorganisaties. Welk houvast hebben sociaal werkers dan aan hun beroepscode? Wij menen dat juist dan de beroepscode een belangrijk houvast biedt. Wat dit betekent voor het dagelijks werk met cliënten of in de verhouding tot opdrachtgevers, bespreken we uitgebreid in dit boek.

Meer specifieke informatie over de beroepscode staat in paragraaf 3.1, in de Inleiding deel B en de paragrafen 9.2.2 en 10.3.1.

Onderaan in de inhoudsopgave staat een overzicht waar welk artikel van de beroepscode wordt geciteerd en onder andere met praktijkvoorbeelden uitgebreid wordt toegelicht.

Sociaal werker

We gebruiken de benaming ‘sociaal werker’ als verzamelnaam voor alle professionals – beroepen en functies – binnen het sociaal domein, zowel in loondienst als zelfstandig: maatschappelijk werker, sociaalagogisch werker, jeugd- en gezinsprofessional, kinderen- en jongerenwerker, buurtwerker, reclasseringswerker, enzovoort. Het is voor ons een synoniem voor ‘professional in het sociaal domein’.

Beroepsregister

In het afgelopen decennium is het fenomeen ‘beroepsregister’ in het sociaal domein verder ontwikkeld. Er bestaan inmiddels twee stichtingen met diverse beroepsregisters. De Stichting Kwaliteitsregister Jeugd (SKJeugd) beheert de beroepsregisters voor jeugdzorgwerkers/jeugd- en gezinsprofessionals, pedagogen en psychologen. De tweede stichting, Registerplein, is er voor de rest van het sociaal domein. Hier zijn de beroepsregisters te vinden van bijvoorbeeld maatschappelijk werkers, sociaal agogen,

ggz-agogen, cliëntondersteuners, sociaal-juridisch dienstverleners en sociaal werkers die werkzaam zijn in welzijn en maatschappelijke dienstverlening.

Ook deze ontwikkeling, in samenhang met tuchtrecht, komt aan de orde in dit boek.

Vernieuwing in het onderwijs

De brede benaming ‘sociaal werker’ in dit boek komt overigens overeen met de opleidingswereld; opleidingen ‘sociaal werk’ leveren sociaal werkers af voor het gehele sociaal domein. Vanaf 2017 hebben alle Hogescholen een gemeenschappelijk opleidingsdocument, dat geldt als inhoudelijk referentiepunt voor het curriculum van de Bacheloropleiding Social Work / Sociaal Werk. Dit omschrijft de generieke kennis en kwalificatie-eisen van deze generieke opleiding. De opleiding omvat een keuze uit drie verschillende uitstroombroeken sociaal werk: welzijn en samenleving, zorg en jeugd.

Nadruk op morele vorming

Zowel in beleid als onderwijsprojecten krijgt de vorming tot normatieve professional en ethisch actorschap steeds meer aandacht. In deze herdruk krijgt dit thema diepgang door een uitgebreide operationalisering van het begrip vrijheid en de hiermee verbonden vormen van onvrijheid.

Vernieuwing in beroepsvereniging

In paragraaf 3.1 gaan we in op de aspecten van het beroepsmatig helpen in Nederland. Daarin wijzen we onder andere ook op de verbreding van de voorheen bestaande Nederlandse Vereniging van Maatschappelijk Werkers (NVMW) in de huidige Beroepsvereniging van Professionals in Sociaal Werk (BPSW). Ook daarin zien we een verruiming naar een brede invalshoek van professionaliteit in de totale sociale sector, al wil de vereniging nadrukkelijk ook de eigen identiteit van verschillende beroepsgroepen van sociaal werkers beschermen (zoals de maatschappelijk werker, sociaalagoog of jeugd- en gezinsprofessional). In 2022 vierde de BPSW – inclusief voorgangers – haar 75-jarig bestaan.

Inhoudelijke ontwikkelingen

In de eerste druk van dit boek werd het theoretisch kader van de beroepsethiek benaderd vanuit de drie hoofdstromingen in de ethiek: plichtsethiek, gevolgenethiek en deugdeethiek. De laatste jaren is het bewustzijn gegroeid, vooral vanuit de ouderenzorg en de verstandelijk gehandicapte zorg, dat niet alles onder deze drie noemers te vatten is. In de herziene tweede en deze derde druk hebben wij naast de drie genoemde hoofdstromingen een vierde theoretische invalshoek gekozen: de zorgethiek. Daarin staat de relatie tussen de betrokkenen bij een ethisch vraagstuk centraal, alsmede de invloed van deze relatie op de genomen beslissingen.

Een andere belangrijk inhoudelijke ontwikkeling in het beroepenveld is de overgang naar een participatiesamenleving. Dit bepaalt sterk de wijze waarop het sociaal werk in de wijken gestalte krijgt. De sociaal werker is niet de ‘deskundige’ vanuit de verzorgingsstaat, maar degene die samenwerking van de betrokkenen stimuleert en die kijkt wat

burgers zelf kunnen, bijvoorbeeld met vrijwilligers en mantelzorgers. Sociaal werkers werken vanuit wijkteams samen met andere disciplines binnen het gemeentelijk kader. Dit vraagt een andere morele afweging binnen de veranderde dialoogethiek. Onderlinge solidariteit staat voorop. Burgers zijn minder afhankelijk van de landelijke overheid, meer autonoom in de wijze waarop zij hulp organiseren, bijvoorbeeld met ‘Eigen kracht conferenties’.

Zowel internationaal als nationaal wordt het belang van mensenrechten in combinatie met het beroep sociaal werker benadrukt. Wij noemen in dit boek het beroep daarom ook een ‘mensenrechtenberoep’.

Het werk van een sociaal werker is allesbehalve waardenvrij. Integendeel, de sociaal werker kan bijdragen aan de menselijke waardigheid. Als een sociaal werker mensen helpt om tot hun recht te komen in hun sociale context, levert hij een bijdrage aan de versterking van menselijke waardigheid.

Ontwikkeling wet- en regelgeving

Besluitvorming rond morele dilemma's speelt zich af binnen de bestaande wet- en regelgeving. Qua wetgeving is de Jeugdwet een belangrijk document met veel consequenties voor de jeugdhulp. Verder is het tuchtrecht in het afgelopen decennium in een stroomversnelling gekomen, mede vanwege de verplichte beroepsregistratie voor jeugd- en gezinsprofessionals en het daarmee samenhangende tuchtrecht. Daarin krijgt de beroepscode een centrale rol om de kwaliteit van de hulpverlening te versterken. Tuchtrecht wordt meer gericht op ‘leren’ (hoofdstuk 9).

Een andere ingrijpende verandering is de invoering van de nieuwe wetgeving rond privacy in de Europese Unie. Op 25 mei 2018 is de Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG) ingegaan. Deze had veel gevolgen voor het sociaal werk, zoals in hoofdstuk 6 staat beschreven.

Mens / cliënt

Zoals al aangegeven hanteert de nieuwe beroepscode ‘mens’ en ‘cliënt’ afwisselend. Er worden ook andere typering gebruikt, zoals ‘bewoner’ of ‘burger’. Het gaat er om op wie het handelen van de professional is gericht. De professional moet beseffen dat diens rol en deskundigheid een vorm van afhankelijkheid en machtspositie met zich meebrengt. Hij mag hiervan geen misbruik maken (zie ook hoofdstuk 6).

Wij menen dat de professional het begrip ‘cliënt’ en de (veelal door cliënt ervaren) afhankelijkheid juist door beroepsethisch verantwoord te handelen in het juiste perspectief plaatst: bewust en in alle openheid.

Voor de morele plichten die uit de beroepscode voortkomen, maakt het geen verschil welke andere typering wordt gebruikt. Voor ons is het begrip ‘cliënt’ daarom synoniem aan alle in de sociale sector gebruikte begrippen om de persoon, burger, bewoner of (bewoners)groepen te duiden die al dan niet op eigen verzoek gebruikmaken van diensten van een sociaal werker.

En verder

Vanwege het leesgemak hanteren we in dit boek de mannelijke vorm (werker, hij, zijn, enzovoort). Uiteraard kunt u hiervoor ook de vrouwelijke vorm lezen. De aanduiding 'sociaal werker' heeft zowel betrekking op mannen als vrouwen.

Wij hopen dat dit boek veel houvast in de praktijk biedt en daarmee een bijdrage aan meer beroepstrots en kwaliteit in het dagelijks werk.

Jaap Buitink

Jan Ebskamp † (zie 'Over de auteurs')

Richard Groothoff

Voorjaar 2023

Leeswijzer

Dit boek bestaat uit twee delen. In deel A (hoofdstuk 1 tot en met 4) geven we een overzicht van relevante en met beroepsethiek samenhangende begrippen dat de sociaal werker nodig heeft om zijn werk te kunnen analyseren en beoordelen op morele aspecten. Na lezing van deel A heeft de sociaal werker een conceptueel kader en praktische vaardigheden geleerd om de beroepsethiek in zijn beroepspraktijk te hanteren.

In deel B (hoofdstuk 5 tot en met 10) geven we aan hoe de sociaal werker aan de hand van de artikelen in de beroepscode in concrete situaties tot een beslissing kan komen over hoe te handelen. De hoofdstukindeling van deel B volgt hierbij de indeling van de beroepscode.

Natuurlijk kun je deel B lezen zonder kennis te hebben genomen van deel A, maar dan mis je eigenlijk te veel. Deel B begrijp je beter nadat je deel A gelezen hebt. De achtergronden bij het artikel in de beroepscode over respect voor de menselijke waardigheid begrijp je bijvoorbeeld beter als je in deel A gelezen hebt wat het begrip ‘handelingsvrijheid’ inhoudt.

Deel A: Theoretisch kader waarbinnen moresprudentie ontstaat

Hoofdstuk 1: Herkennen van morele keuzes

Wat betekent het om – naast de methodische en organisatorische bril – vanuit moreel oogpunt naar je werk te kijken? Hoe herken je de situaties waarin normen en waarden een belangrijke rol spelen? Hoe onderscheid je moreel relevante zaken van andere belangrijke aspecten? Hoofdstuk 1 maakt dit duidelijk aan de hand van de casus Abdul.

Hoofdstuk 2: Vier normatieve theorieën

Vervolgens ontwikkelen we in hoofdstuk 2 het conceptuele kader vanuit vier normatieve theorieën: de gevolgenethiek, de plichtethiek, de deugdethiek en de zorgethiek. Deze vier normatieve visies onderzoeken we aan de hand van de casus Da Cunha op hun bruikbaarheid voor het ontwikkelen van moresprudentie. Uit de analyse zal blijken dat iedere theorie zijn sterke en zwakke kanten heeft.

Hoofdstuk 3: Ontwikkelen van moresprudentie

In hoofdstuk 3 bieden we een referentiekader voor het ontwikkelen van moresprudentie. Daarvoor kijken we eerst naar het beroepsveld van de sociaal werker. Daarna kijken we naar de dialogethiek: een vorm van plichtethiek waarbij de geldigheid van een regel wordt bepaald door dialoog en overeenstemming.

Het sociaal werk moet opereren binnen wettelijke kaders die democratisch zijn gelegitimeerd. Dit gebeurt indirect door in het werk zoveel mogelijk te voldoen aan de voorwaarden van een ideale gesprekssituatie of ideale dialoog en hierdoor bij te dragen aan goed burgerschap. De moresprudentie die dit oplevert, draagt bovendien bij aan democratisch gelegitimeerd beleid, bijvoorbeeld via beroepsverenigingen en onderzoekscentra.

Hoofdstuk 4: Moersprudentie in de praktijk

In hoofdstuk 4 kijken we naar de gespreksmogelijkheden die de sociaal werker heeft om de dialoogethiek in de praktijk uit te voeren. We werken enkele probleemgeoriënteerde gespreksmethoden uit aan de hand van casussen. Dit doen we met bijvoorbeeld het stappenplan, het socratisch gesprek en het moreel beraad.

Aansluitend op de deugdeethiek leert de sociaal werker hoe hij het socratisch gesprek in verschillende vormen kan hanteren. En, heel belangrijk, hij leert van casuïstiek, omdat hierin de moersprudentie wordt gevormd en ontwikkeld.

Deel B: De beroepspraktijk gezien vanuit de beroepscode

In de Inleiding op deel B geven we inzicht in waar een beroepscode voor staat en wat het is.

Hoofdstuk 5: Centrale waarde, deskundigheid en beroepshouding

De centrale waarde van de professional in het sociaal werk is respect voor menselijke waardigheid en autonomie. De beroepscode vertaalt deze waarde in een norm, geformuleerd in het eerste artikel: 'Het beroepsmatig handelen van de professional is erop gericht mensen in wisselwerking met hun omgeving tot hun recht te laten komen.' Daarbij doet de sociaal werker een beroep op de eigen verantwoordelijkheid van de cliënt.

De professionele beroepshouding kenmerkt zich verder door waarden als een deskundige beroepsuitoefening, de bereidheid om mensen bij te staan en betrouwbaarheid en integriteit. In hoofdstuk 5 werken we deze waarden uit.

Hoofdstuk 6: Relatie met individuen, groepen en gemeenschappen

De relatie met mensen, in het sociaal werk vaak de 'cliënt' genoemd, is de belangrijkste relatie van de sociaal werker. Deze relatie kent diverse essentiële aspecten, die we in dit hoofdstuk uitwerken: respect, privacy, informatie, zwijgplicht, drang en dwang. In het buurt- en jongerenwerk wordt niet over cliënten, maar over 'doelgroepen' en 'burgers' gesproken. De beroepscode voor professionals in sociaal werk heeft het ook over 'groepen en gemeenschappen'. In relatie tot beroepsethisch handelen maakt het geen verschil welk woord je hiervoor gebruikt.

In de relatie met mensen vormt respect voor menselijke waardigheid in ieder geval een voor het beroep kenmerkende en centrale waarde.

Hoofdstuk 7: Samenwerking in hulp- en dienstverlening

Samenwerking met beroepsgenoten en met andere disciplines in het belang van de cliënt is een belangrijk aspect van het sociaal werk. In de beeldvorming werken sociaal werkers nauwelijks efficiënt samen. Hoe belangrijk is een goede samenwerking? En welke rol speelt de ethiek daarbij? In dit hoofdstuk geven we de antwoorden op deze vragen.

Hoofdstuk 8: Relatie tot de organisatie/opdrachtgever

Als je in loondienst of als zelfstandige werkt, bepaalt de opdrachtgever veelal de grenzen waarbinnen het dagelijks werk zich afspeelt. Maar bepaalt de opdrachtgever ook de grenzen van de handelingsruimte – de professionele autonomie – van de sociaal werker? In dit hoofdstuk werken we de consequenties uit van professionele autonomie en professionele logica binnen de relatie met de organisatie/opdrachtgever.

Hoofdstuk 9: Relatie tot beroepsgenoten

In hoofdstuk 9 gaan we in op de beroepsgerichte samenwerking: de samenwerking in alles wat met het beroep en de beroepsuitoefening samenhangt. We bespreken onder meer samenwerking op het gebied van organisatie en beleid, bij deskundigheidsbevordering en bij de methodische en ethische aanpak in casussen. Doel hiervan is dat de beroepsuitoefening erdoor verbetert.

Wat zegt de beroepscode over de relatie tussen sociaal werkers onderling en over de rol die professionele waarden daarin spelen? De code laat er geen misverstand over bestaan: toetsing van het beroepsmatig handelen is een noodzaak. Morele oordeelsvorming maakt hiervan een belangrijk – en vaak onderbelicht – onderdeel uit.

Hoofdstuk 10: Relatie tot de samenleving

In de geschiedenis en beroepsuitoefening van het sociaal werk komt de relatie met de samenleving duidelijk naar voren. Toch besteedden vroegere beroepscodes – en boeken daarover – nauwelijks aandacht aan die relatie. De nieuwe code en dit boek doen dit wel: de sociaal werker kent een voortdurende wisselwerking met de sociale omgeving van de cliënt en met de maatschappij als geheel. In dit slothoofdstuk gaan we dieper in op deze relatie: wat zegt de beroepscode erover en hoe profileert de sociaal werker zich in die samenleving?

Didactische opzet

De lezer – student, uitvoerend professional, docent, leidinggevende of andere belangstellende in de beroepsethiek van de sociaal werker – leert morele keuzes te herkennen, ethisch te denken en aldus analyserend praktische dilemma's op te lossen. Dit varieert van dilemma's bij het werken met cliënten tot en met dilemma's bij het werken met opdrachtgevers en het samenwerken met beroepsgenoten en andere disciplines.

Handboek voor opleiding

Het boek *Moresprudentie* is bij uitstek geschikt als handboek voor de lessen Beroepsethiek binnen het hoger sociaalagogisch onderwijs. In de didactische opzet zijn we ervan uitgegaan dat studenten zich op bachelorniveau de theorie eigen maken waarmee zij morele vragen en dilemma's leren analyseren en beoordelen. Aan het eind van ieder hoofdstuk staat een aantal opdrachten waarmee studenten die theorie kunnen toepassen en verwerken. Daarnaast verwijzen we aan het eind van ieder hoofdstuk naar de website www.moresprudentie.nl. Deze site bevat extra opdrachten om de theorie verder mee te

verdiepen en toe te passen op casussen. Bij ieder hoofdstuk wordt op de site bovendien een uitgebreide toets aangeboden, met opdrachten voor toepassing in de praktijk. Middels deze toets kun je de opgedane kennis en inzicht toetsen.

Handboek voor de praktijk

Naast handboek voor de opleiding is dit boek ook een standaard- en naslagwerk voor sociaal werkers in de praktijk die dagelijks op morele vragen stuiten. En dat doen alle sociaal werkers! Met dit boek kunnen zij kennis over beroepsethiek verwerven of opfrissen (deel A) en uitgebreid kennismaken met de Beroepscode (deel B, waarin de relatie tussen theorie en praktijk van de beroepsethiek wordt gelegd).

Als er in de praktijk nog wordt gewerkt met eerdere beroepscode's kunnen die in relatie tot dit boek nog steeds worden gebruikt, omdat de onderliggende beroepsethiek hetzelfde is gebleven, artikelen veelal herkenbaar blijven en ook de indeling grotendeels gelijk is.

Belangrijke begrippen vooraf

Beroepscode

De beroepscode beschrijft waarden en normen die binnen de beroepsgroep als belangrijk worden gezien en op basis waarvan professionals hun gedrag verantwoorden. Op hoofdlijnen geeft de beroepscode aan wat in bepaalde morele situaties of bij bepaalde morele dilemma's prioriteit krijgt. De meest bekende – maar niet per se de belangrijkste – norm is die van de geheimhoudingsplicht. De belangrijkste is in veler ogen de 'centrale waarde': respect voor menselijke waardigheid die ertoe leidt dat mensen in hun sociaal-culturele context tot hun recht komen.

Cliënt / mens

Het begrip 'cliënt' is voor ons synoniem aan alle in de sociale sector gebruikte begrippen om de mens, persoon, burger, bewoner, (bewoners)groepen of gemeenschappen te duiden die al dan niet op eigen verzoek gebruikmaken van diensten van een sociaal werker.

Dialogethiek

We introduceren in dit boek het begrip 'dialogethiek', afgeleid van het Duitse begrip 'Diskursethik'. Diskursethiek is een vorm van plichtethiek, waarbij de geldigheid van een plicht of regel wordt bepaald door dialoog en overeenstemming. Met andere woorden: een wet of regel die ontstaat door een dialoog of een debat waarin morele overwegingen zijn meegewogen, kent een grotere democratische legitimatie dan bijvoorbeeld een wet of regel die is vastgesteld omdat het nu eenmaal zo hoort of omdat het nu eenmaal zo ooit is opgeschreven. De dialoog is een kernwaarde in het sociaal werk. Daarom gebruiken wij niet de letterlijke vertaling 'discoursethiek', maar vinden wij 'dialogethiek' een begrip dat beter bij de sociaal werker past en meer toegankelijk is.

Ethiek

Ethiek betreft het systematisch nadenken over en reflecteren op het moreel handelen: waarom worden bepaalde keuzes gemaakt en op basis van welke waarden?

Ethisch dilemma

Een ethisch dilemma berust op een conflict van waarden. Wanneer een sociaal werker bijvoorbeeld kindermishandeling signaleert, kan de (beroeps)waarde vertrouwelijk om te gaan met privacy conflicteren met de (beroeps)waarde niet lijdzaam toe te zien als iemand schade wordt toegebracht. Kenmerk van een ethisch dilemma is dat je een keuze moet maken; je kunt niet kiezen en elk van de beschikbare opties kent nadelen.

Moraal

Moraal is het geheel van opvattingen, beslissingen en handelingen waarmee mensen uitdrukken wat zij behoorlijk vinden. Anders gezegd: moraal is de optelsom van waarden.

Moreel beraad

Moreel beraad (ook morele oordeelsvorming of moreel forum genoemd) is een geleide discussie over een ethische kwestie. Het gaat dan om de vraag met welke geldende (beroeps)waarden en normen we ons beroepsmatig handelen kunnen verantwoorden.

Moresprudentie

Moresprudentie is het systematisch verzamelen van morele afwegingen, beslissingen en keuzes die in de beroepspraktijk gemaakt worden. De term is afgeleid van het begrip 'jurisprudentie'.

Moresprudentie komt tot stand middels een moreel beraad en biedt houvast in nieuwe vergelijkbare gevallen; veel afwegingsfactoren zijn veelal herkenbaar.

Ook op Wikipedia vinden we een beschrijving van moresprudentie: 'Moresprudentie is het leren van afwegingen en keuzes bij ethische dilemma's om in nieuwe (vergelijkbare) situaties het goede te doen' (2022).

Norm

Een norm is de vertaling van een waarde in gedragsregels voor het juiste handelen. Normen zijn concrete richtlijnen voor het handelen, gebaseerd op waarden. Uit de waarde gehoorzaamheid volgt bijvoorbeeld de norm: je moet je ouders of leraar gehoorzamen. Dit is een positieve norm (gebod). Normen kunnen ook negatief geformuleerd zijn. Het gaat dan om verboden, zoals: je mag niet stelen of je mag niet discrimineren. De normen (artikelen) in de beroepscodes zijn positieve normen (geboden).

Professionele autonomie

Professionele autonomie is de handelingsruimte – ook wel de discretionaire ruimte genoemd –, die de professional nodig heeft om zelfstandig en zorgvuldig te handelen. Professionele autonomie impliceert een eigen verantwoordelijkheid van de professional om zijn functie en taken te toetsen aan de voorwaarden voor een goede en verantwoorde beroepsuitoefening, zoals geformuleerd in beroepsstandaarden als beroepscode en beroeps- of competentieprofiel.

Sociaal werk

'Sociaal werk bevordert het sociaal functioneren van (kwetsbare) mensen, groepen en gemeenschappen in complexe omgevingen en in wisselwerking met die omgevingen' (BPSW, 2022).

Sociaal werker

Sociaal werker (m/v) is een verzamelnaam voor alle professionals of uitvoerende beroepen en functies met een opleiding sociaal werk of andere geaccepteerde opleidingen.

Waarde

Waarden zijn opvattingen over wat we over het algemeen wenselijk vinden. Bijvoorbeeld opvattingen over hoe een samenleving zou moeten functioneren. Rechtvaardigheid is een voorbeeld van een waarde; in onze samenleving vinden we dat mensen rechtvaardig (eerlijk en gelijk) moeten worden behandeld.

DEEL A

**THEORETISCH KADER WAARBINNEN
MORSPRUDENTIE ONTSTAAT**

Inleiding bij deel A

Het boek *Moresprudentie* bestaat uit twee delen. Deel A geeft theoretische achtergronden over ethiek, toegespitst op beroepsethiek in het sociaal werk. Deel B behandelt de artikelen uit de nieuwe *Beroepscode voor professionals in sociaal werk* (BPSW, 2021) en gaat vooral in op de praktische toepassing van de beroepscode in de praktijk.

Om de beroepscode op de juiste wijze te kunnen inschatten, in de praktijk in te zetten en op een systematische manier te benutten voor morele oordeelsvorming, moet je een theoretisch kader of begrenzing hebben waarbinnen ethiek mogelijk is. Ook moet je handvatten hebben om morele kwesties aan de orde te stellen in een gespreksituatie. Wat zijn de voorwaarden voor een goed gesprek en welke gespreksvormen kun je hantieren? Kort gezegd: wat zijn de voorwaarden voor het goed kunnen omgaan met (beroeps) ethiek?

Voorwaarden voor toepassing van beroepsethiek

Zorgvuldige morele oordeelsvorming begint met de kunst om het moreel aspect van een gebeurtenis te kunnen onderscheiden van het waarnemen en beleven van diezelfde gebeurtenis. In termen van het driewereldenmodel dat we in dit boek gebruiken: de sociaal werker moet in staat zijn afwisselend het normatieve, het cognitieve en het subjectieve perspectief te hanteren. Daarnaast moet de sociaal werker kunnen vaststellen of de morele kwestie wel gedeeld wordt door degenen die door de gebeurtenis worden geraakt. Het is belangrijk dat de sociaal werker en de cliënt/burger of het cliëntsysteem een problematische situatie op dezelfde manier definiëren. Wat op het eerste gezicht een moreel dilemma lijkt, is bij nader inzien misschien alleen een kwestie van een verschil in waarneming of beleving.

Onder meer aan de hand van de casus Abdul laten we een aantal van deze misverstanden zien. De casus toont bovendien de samenhang en wisselwerking aan tussen de drie werelden: een verandering van een moreel oordeel heeft bijvoorbeeld ook gevolgen voor de beleving van de gebeurtenis. Een beschrijving van een gebeurtenis vindt altijd plaats tegen de achtergrond van een al dan niet gedeelde leefwereld: een referentiekader van kennis en eerdere ervaringen die de betekenis van onze woorden verder inkleuren. Kennis en inzicht in de leefwereld van de betrokkenen is niet alleen van belang om tot een natuurgelouwe beschrijving te komen, maar ook een voorwaarde voor een goede dialoog.

Moreel relevante situatie

Als de sociaal werker in staat is het morele aspect van het cognitieve en het subjectieve aspect te onderscheiden én deze aspecten met elkaar in verband te brengen, kunnen we verder zoeken naar het antwoord op de vraag: wat is een moreel relevante situatie? Een

moreel relevante situatie kenmerkt zich door vrijheid en in het geding zijnde normen en waarden. Mensen maken zich normen en waarden eigen in hun socialisatieproces. Waarden zijn zaken die een bepaalde gemeenschap belangrijk acht; normen zijn richtlijnen om deze te realiseren.

De sociaal werker is vrij in de mate waarin hij weloverwogen zijn wil kan realiseren. Als een moreel relevante situatie is herkend en in kaart gebracht, kunnen we kijken naar de mate van urgentie waarin de situatie zich aan ons voordoet. In toenemende mate van urgentie kan zij ons voordoen als een morele kwestie, een moreel probleem of een moreel dilemma. Een moreel dilemma dwingt ons te handelen volgens de hoogste staat van morele paraatheid: de sociaal werker moet kiezen en weet dat hij spijt kan krijgen van zijn handelen, welke beslissing hij ook neemt. Denk aan de gezinsvoogd die voor het dilemma staat een kind uit huis te plaatsen of niet. In beide gevallen kan niet alleen de kritiek groot zijn, maar ook zijn spijt: had ik niet toch beter ... De verleiding is dan ook groot om aan het dilemma te ontsnappen.

Als de sociaal werker deze verleiding heeft kunnen weerstaan en het morele dilemma heeft ontrafeld aan de hand van het driewereldenmodel, kan hij overgaan tot een morele weging. Voor deze morele weging worden vier soorten weegschalen aangereikt, namelijk de gevolgenethiek, de plichtethiek, de deugdeethiek en de zorgethiek. Aan de hand van de casus Da Cunha onderzoeken we deze normatieve theorieën op hun bruikbaarheid voor het sociaal werk. Iedere weegschaal voorzien we zo van een gebruiksaanwijzing.

De gevolgenethiek is vooral bruikbaar in situaties waarover de werker een goed overzicht heeft. De plichtethiek van Kant is vooral van toepassing als de cliënt in staat is om zijn eigen wil te bepalen. Als het gaat om de vorming van de sociaal werker heeft de deugdeethiek vooral meerwaarde. De zorgethiek heeft oog voor de kwetsbaarheid van mensen en biedt het subtiele gereedschap om onoverzichtelijke situaties zorgvuldig in kaart te brengen. In de *Beroepscode voor professionals in sociaal werk* zijn al deze vier stromingen te herkennen.

Dialogoethiek

Als de sociaal werker in staat is een moreel relevante situatie te (h)erkennen, te onderzoeken en aan de hand van de normatieve theorieën te wegen, is het van belang te weten welke eisen het beroep aan morele oordeelsvorming en moresprudentie stelt. Een van de kenmerken van beroepsmatig helpen is dat het een publieke rol vervult. Beroepen als maatschappelijk werker, sociaalagogisch werker, jeugd- en gezinsprofessional of buurt- en jongerenwerker dragen bij aan het ideaal van democratische rechtsnormen. Deze normen zijn zoveel mogelijk het resultaat van democratische besluitvorming waaraan eenieder zich moet houden.

De sociaal werker doet dit door zijn morele oordelen als argumenten voor te leggen in een dialoog met alle betrokkenen. De voorwaarden waaraan een dergelijk dialoog moet voldoen, worden samengevat in het begrip 'ideale gesprekssituatie'. We werken dit uit aan de hand van de dialoogethiek: een vorm van plichtethiek waarin de geldigheid van een plicht of regel wordt bepaald door dialoog en overeenstemming.

Bijdragen aan moresprudentie

Om moresprudentie in de praktijk toe te kunnen passen, dient de sociaal werker de vaardigheden van een goed ethisch gesprek te beheersen. Hij is bereid het gesprek aan te gaan, rekening te houden met alle betrokkenen, goede argumenten te hanteren en het normatieve oordeel expliciet te verwoorden. Aansluitend op de gevolgenethiek en de plichtethiek weet hij een aantal probleemgeoriënteerde gespreksmethoden te hantieren, zoals het stappenplan, het dilemmagesprek en moreel beraad. In aansluiting op de deugdeethiek weet hij verschillende vormen van het socratisch gesprek te hanteren en beheerst hij de vaardigheid door het bespreken van casussen bij te dragen aan morele oordeelsvorming en daardoor aan de ontwikkeling van moresprudentie.

De resultaten van morele oordeelsvorming kunnen – bijvoorbeeld in de vorm van moresprudentie – via werkveldorganisaties, kenniscentra en beroepsverenigingen ingebracht worden voor beleidsontwikkeling, aanpassing van beroepsnormen en zelfs wetgeving.

1 Herkennen van morele keuzes

Sociaal werkers kunnen op verschillende manieren naar een situatie kijken, bijvoorbeeld vanuit de volgende perspectieven.

- *Methodisch perspectief*: welke methodiek is hier het beste?
- *Empirisch perspectief*: wat zijn de consequenties van een beslissing (zowel voor de cliënt als voor de instelling)?
- *Ethisch perspectief*: welke morele normen en waarden spelen in deze situatie een rol?

Deze normen en waarden zijn veelal bepalend voor de uiteindelijke (methodische) keuzes die je als sociaal werker maakt. Wat raakt jou in deze situatie bij de vraag wat moreel verantwoord is? Zit je op het goede spoor? Wat staat er op het spel om de cliënt zoveel mogelijk tot zijn recht te laten komen? Vaak worden deze keuzes impliciet gemaakt, maar achter veel methodische keuzes zitten ethische of morele keuzes.

Sociaal werkers bewegen zich voortdurend in situaties waarin normen en waarden een rol spelen. Maar zijn ze zich ook bewust van die morele dimensie in hun werk? Zijn ze 'normatief professioneel'? Normatieve professionaliteit veronderstelt het vermogen om moreel relevante situaties te herkennen, te wegen en de hieruit voortkomende keuzes te verantwoorden. Dit boek wil bijdragen aan een groter bewustzijn van moreel relevante situaties in het werk. Bovendien wil het stimuleren dat sociaal werkers meer gaan discussiëren over die situaties en de uitkomsten van die discussies vastleggen.

Discussie over morele situaties noemen we moreel beraad, morele oordeelsvorming of moreel forum. Het vastleggen van de uitkomsten van die discussie – een arsenaal dat voortdurend aangroeit en zich ververst – noemen we moresprudentie. Bewustwording, discussie en vastlegging dragen bij aan een hogere kwaliteit van het sociaal werk.

Normatieve professionaliteit en moresprudentie kunnen niet zonder elkaar. Voor het opbouwen van moresprudentie is het noodzakelijk dat sociaal werkers zich bewust zijn van de beroepsethische aspecten in het werk en daarover praten, kennis delen en ervan leren. Anders hebben zij weinig in te brengen in een moreel beraad in een team of organisatie, of in een moreel forum van de beroepsgroep. Ingewikkelde casuïstiek, morele kwesties, ethische dilemma's en morele oordeelsvorming dwingen de sociaal werkers om alles uit de kast te halen. Op deze manier ontwikkelen ze hun normatieve professionaliteit.

In dit hoofdstuk gaan we in op het eerste aspect van normatieve professionaliteit: het in de beroepspraktijk herkennen en in kaart brengen van moreel relevante situaties. De sociaal werker zal een situatie zintuiglijk waarnemen, beleven en beoordelen: bij het ervaren van een gebeurtenis beïnvloeden deze drie aspecten elkaar. We leren eerst hoe we het morele aspect van een situatie kunnen onderscheiden van cognitieve en subjectieve aspecten (paragraaf 1.1).

Om te onderzoeken of er sprake is van een moreel relevante situatie, moet de sociaal werker weten hoe het cliëntstelsel de situatie waarneemt, beleeft en beoordeelt. In

het gesprek met de cliënt komen deze zaken aan het licht. Hierbij moeten we het taalgebruik van de cliënt op een bijzondere manier analyseren. Bij de verkenning van het morele aspect van een gebeurtenis kunnen we ons ook vergissen. Dat is het volgende thema in dit hoofdstuk (paragraaf 1.2).

Vervolgens zoomen we in op een moreel relevante situatie (paragraaf 1.3). Hiervan is sprake als er normen en waarden in het geding zijn en de betrokkenen een zekere vrijheid hebben.

In paragraaf 1.4 onderscheiden we drie vormen van moreel relevante situaties. Naarmate een situatie als urgenter wordt beleefd, is het een kwestie, een probleem of een dilemma. De meest urgente vorm van een moreel relevante situatie (een moreel dilemma) brengt de sociaal werker nogal eens in de knel. De verleiding is dan groot om hieraan te ontsnappen, hetgeen dan natuurlijk ten koste gaat van de normatieve professionaliteit. Om zo'n situatie te herkennen, bespreken we drie veelgebruikte ontsnappingsroutes (paragraaf 1.5). Pas nadat een moreel relevante situatie in kaart is gebracht, kun je overgaan tot een eerste weging. Dat wordt het onderwerp van hoofdstuk 2.

1.1 Drie perspectieven: normatieve, cognitieve en subjectieve aspecten in het werk

Om de morele aspecten in een praktijksituatie te herkennen gebruiken we het driewereldenmodel van Habermas (1989). Voor de sociale sector is dit model uitgewerkt door Van der Laan (1992) en Bootsma (2002). De keuze voor het begrip 'wereld' is wat ongelukkig, aangezien het niet om drie werelden in ruimtelijke zin gaat. Het gaat niet om drie planeten, maar om drie perspectieven. Ieder perspectief brengt een ander deel van de werkelijkheid aan het licht (tabel 1.1).

Tabel 1.1 Het driewereldenmodel

PERSPECTIEF (WERELD)	ONDERWERP	SOORT BEWERING	GELDIGHEIDS-CLAIM
Cognitief	Feiten	Feitelijke bewering	Waarheid
Normatief (sociaal)	Normen en waarden	Normatieve bewering	Juistheid
Subjectief	Gevoelens	Expressieve bewering	Waarachtigheid

1.1.1 Cognitief perspectief

We beginnen met een eenvoudig voorbeeld. Stel dat je getuige bent van een situatie waarin iemand in snikken uitbarst. Deze situatie moet je weergeven vanuit het perspectief van de cognitieve wereld. Vanuit dit oogpunt heb je alleen toegang tot de zintuiglijk waarneembare wereld: datgene wat je ziet, hoort, ruikt en op de tast voelt. Je geeft dan bijvoorbeeld aan dat je een lichaam ziet dat voorovergebogen over de tafel ligt, schokkend beweegt en

dat er tranen op de tafel liggen. Als je vooroverbuigt, zie je een verwrongen gezicht: de mondhoeken wijzen naar beneden. Er druipt nu ook wat kwijl op de tafel. Je hoort een aaneengesloten geluid dat met enige regelmaat en in lange halen van toonhoogte verandert, soms onderbroken door het snuiten van de neus.

Een kenmerk van dit perspectief is dat het vooral beschrijvend is. Er wordt nog geen oordeel of beleving aan de gebeurtenis toegekend. Je beperkt je tot de rol van observator. Een ander kenmerk van dit perspectief is dat het gedeeld kan worden met anderen. Zij kijken met jou mee naar de huilende persoon: ze zien, horen en ruiken hetzelfde.

Je kunt je hierin vergissen. Soms laten je zintuigen je in de steek en zie je iets niet goed. Anderen kunnen jouw observaties corrigeren, zoals: de betrokkene had geen blauwe, maar een bruine blouse aan. Het kan ook zijn dat jouw eigen observaties wel kloppen, maar dat de beschrijving niet concreet genoeg is. De een heeft bijvoorbeeld een andere voorstelling bij het begrip 'verwrongen gezicht' dan de ander.

Uiteindelijk moeten alle 'getuigen' zich kunnen vinden in de beschrijving van het geobserveerde. Als je een zittende, huilende persoon ziet, zien anderen niet tegelijkertijd iemand die op de tafel danst. Dat een eenduidige beschrijving niet gemakkelijk is en soms nogal wat correctiewerk vereist, zien we vaak bij reconstructies van misdrijven. Getuigen zien lang niet altijd hetzelfde. Soms leggen ze zelfs tegenstrijdige getuigenissen af. Dit komt doordat mensen vaak slechts fragmenten van een misdrijf waarnemen.

1.1.2 Subjectief perspectief

Als je de gebeurtenis van de huilende persoon vanuit de subjectieve wereld benadert, opent zich een andere werkelijkheid: de beleving van het geobserveerde. De blik verschuift van het uiterlijk observeerbare naar het innerlijke. In tegenstelling tot het cognitieve perspectief kun je het subjectieve perspectief met niemand delen. Niemand heeft toegang tot jouw innerlijk. Niemand kan voelen wat jij precies voelt. Je kunt natuurlijk wel proberen te omschrijven wat er door je heengaait. Je kunt zeggen dat je je ongemakkelijk of verdrietig voelt bij het zien van de huilende persoon.

In tegenstelling tot beschrijvingen van observaties (het cognitieve perspectief) zijn de uitingen van jouw gevoelsleven voor anderen niet toetsbaar of corrigeerbaar. Anderen kunnen proberen zich in te leven in jouw gevoelens. Volgens Russell (1991) doen wij dit op grond van analogie: al dan niet bewust leggen wij voortdurend verbanden tussen onze bewustzijnstoestand en de toestand van onze fysieke omgeving, inclusief ons gedrag. Bij het inleven in de ander vergelijken wij het gedrag en de situatie van de ander met dat en die van onszelf. Naargelang het gedrag van de ander overeenkomt met ons eigen – eerdere – gedrag, schrijven we onze daarmee verbonden bewustzijnstoestand toe aan de ander.

Denk aan de volgende situatie: iemand ziet jou in een restaurant met een huilende collega. Hij vergelijkt zijn eigen ervaringen met de ervaringen die het meest op deze situatie

lijken. Hij herinnert zich bijvoorbeeld het huilen van zijn ex-vriendin toen hij het uitmaakte en hoe hij zich toen voelde. Eigenlijk voelt hij dus niet jouw ongemakkelijkheid, maar projecteert hij zijn eigen gevoelens van toen op jouw huidige situatie. De sociaal werker die zich probeert in te leven in de cliënt is volgens de theorie van de analogie dus bezig zijn eigen geschiedenis te doorploegen, op zoek naar vergelijkbare situaties.

1.1.3 Normatief perspectief

Het normatieve, morele perspectief gaat over onze waardeoordelen over de werkelijkheid. We betrekken normen en waarden op de werkelijkheid zoals wij die ervaren. We gaan in paragraaf 1.3.1 nog dieper in op waarden en normen.

Als je vanuit het morele perspectief naar de huilende collega uit het vorige voorbeeld kijkt, vind je misschien dat mannen niet mogen huilen en sterk moeten zijn. Of misschien vind je dat juist helemaal niet. Het morele perspectief kun je delen met anderen. Maar niet iedereen zal hetzelfde morele perspectief hebben. Er bestaan immers verschillende morele opvattingen over hoe bijvoorbeeld om te gaan met emoties.

1.1.4 Driewereldenmodel in de praktijk

We werken nu aan de hand van een casus het driewereldenmodel uit en daarbinnen vooral het normatieve perspectief.

Casus Abdul

In een instelling voor jongeren vinden resocialisatiegesprekken plaats tussen ouders en de groepsleiding. Iedere jongere heeft een mentor die dit soort gesprekken voert. Sinds kort is Abdul mentor van Sophie Verhagen. Abdul is van Iraanse afkomst. De ouders van Sophie hebben aan een collega van Abdul te kennen gegeven dat zij niet met een kleurling willen praten. Binnen de instelling geldt de regel dat de mentor het gesprek met de ouders voert. Dit is aan de ouders van Sophie verteld. Tevens is het belang benadrukt van gesprekken met de mentor en hun dochter.

Meneer en mevrouw Verhagen kwamen niet opdagen voor het eerste gesprek. Abdul heeft ze vervolgens per brief nogmaals uitgenodigd. De ouders hebben via de maatschappelijk werker van de instelling opnieuw laten weten niet met de kleurling te willen praten. De coördinator heeft hierover gesproken met het management. Het management is in dit geval van mening dat een blanke groepsleider de gesprekken moet voeren. De groepsleiding is het hier niet mee eens en wil niet meegaan met het gedrag van de ouders.

Casus Abdul vanuit cognitief perspectief

Vanuit het cognitief perspectief kun je de feiten op een rij zetten: hebben de ouders van Sophie wel of niet te kennen gegeven dat zij niet met een kleurling willen praten? En zo ja, hoeveel keer? Misschien zijn er getuigen die dit kunnen bevestigen of zijn er gesprekken opgenomen. Uiteindelijk moet uit verschillende getuigenverklaringen één feitenre-laas worden gereconstrueerd. Bij een dergelijke reconstructie doen we een beroep op de

waarheid (zie tabel 1.1). Het is van belang dat de gebruikte termen concreet zijn. Zij moeten voor alle betrokkenen hetzelfde betekenen en een directe relatie hebben met de zintuiglijk waarneembare feiten. We spreken ook wel van observatietermen. De reconstructie moet – met andere woorden – gemakkelijk te weerleggen zijn (De Vries, 1985).

Dit neemt overigens niet weg dat deze feitelijke beweringen anders geïnterpreteerd kunnen worden, afhankelijk van bijvoorbeeld het sociaalwetenschappelijk perspectief. Zo kunnen we het gedrag van de ouders verklaren in termen van stimulus en respons volgens het behaviorisme, of met sociologische begrippen als ‘sociale ongelijkheid’ en ‘stratificatie’. Beide interpretaties veronderstellen echter dezelfde beschrijving van het gedrag van de ouders.

We kunnen de beoordeling van de groepsleiding en het oordeel van het management ook beschrijven zonder er als observator al een oordeel over te vellen. Dit noemen we de beschrijvende of descriptieve ethiek. De beschrijvende ethiek inventariseert uiteenlopende normen en waarden van verschillende culturen. Dit kan bijvoorbeeld ook de cultuur van een instelling zijn.

Casus Abdul vanuit subjectief perspectief

Vanuit het subjectief perspectief vragen we ons niet af of de ouders van Sophie Abdul wel of niet hebben afgewezen, maar hoe de betrokkenen dit hebben beleefd. Misschien was Abdul wel verontwaardigd en boos op het managementteam. Als buitenstaanders kunnen we niet toetsen of dit inderdaad het geval was. We hebben geen toegang tot het innerlijk leven van Abdul. We hebben alleen toegang tot de zintuiglijk waarneembare uitingen van zijn gevoelens, bijvoorbeeld in woord en gebaar.

Dit noemen we expressieve beweringen (zie tabel 1.1). Expressieve beweringen kun je niet toetsen. Je kunt ze hoogstens onderzoeken op waarachtigheid. Meent Abdul wat hij zegt of doet hij alsof? Deze laatste vraag kun je natuurlijk ook aan de ouders van Sophie en het managementteam stellen.

Casus Abdul vanuit moreel perspectief

Het moreel (normatief) gezichtspunt maakt zichtbaar wat de betrokkenen willen en wat zij in het leven belangrijk vinden. Zo willen de ouders kennelijk alleen een gesprek met een blanke groepsleider en wil de groepsleiding niet meegaan in deze wens. Abdul kan het standpunt van de ouders moreel accepteren of verwerpen. Het laatste bijvoorbeeld op basis van het beginsel van gelijke behandeling. Dit beginsel deelt Abdul met velen, maar kennelijk niet met de ouders van Sophie en ook het management blijkt in dit geval andere prioriteiten te leggen.

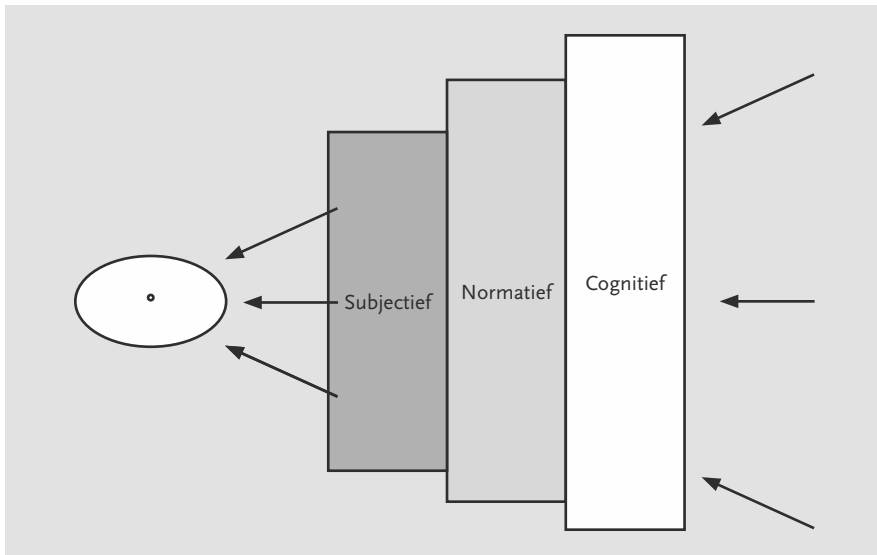
Het normatieve perspectief wordt onder meer gehanteerd door de normatieve of prescriptieve ethiek. Deze ethiek probeert morele principes te vinden op grond waarvan we menselijk handelen kunnen beoordelen. Waardeoordelen moeten we hier overigens onderscheiden van functieoordelen, waarbij het gaat om bijvoorbeeld de effectiviteit van een bepaalde methode. Functieoordelen worden geveld vanuit het cognitieve perspectief. Smaakoordelen worden gedaan vanuit de subjectieve wereld.

Samenhang tussen de drie perspectieven

De drie perspectieven zijn van elkaar te onderscheiden, maar tegelijkertijd bestaat er een duidelijke samenhang. Deze samenhang hebben wij in figuur 1.1 geïllustreerd aan de hand van drie in elkaar te schuiven lenzen of brillen.

Ten eerste veronderstelt het normatieve perspectief het cognitieve perspectief: morele oordelen zijn altijd oordelen over de werkelijkheid. Je oordeelt immers over iets wat zich heeft voorgedaan, over wat het geval is. Een zorgvuldige morele weging veronderstelt dus allereerst een zorgvuldige analyse van de feitelijke gebeurtenissen. Abdul kan een vurig pleidooi voor gelijke behandeling houden, maar dit heeft weinig zin als achteraf blijkt dat de ouders van Sophie helemaal niet te kennen hebben gegeven dat ze niet met een gekleurde begeleider willen praten. Een strafrechter komt pas met een oordeel als het 'misdrijf' helemaal in kaart is gebracht.

Figuur 1.1 De drie brillen

Ten tweede veronderstelt het subjectieve perspectief zowel het normatieve als het cognitieve perspectief: het gevoelsleven veronderstelt zowel een blik op de werkelijkheid als een moreel oordeel hierover. Emoties hangen samen met oordelen over de werkelijkheid. De boosheid op het managementteam en de verontwaardiging over de wensen van de ouders hangen direct samen met morele oordelen. Je zou hier kunnen spreken van het cognitieve aspect van emoties (Nussbaum, 1994).

Een mogelijke correctie van de feitelijke bewering dat de ouders van Sophie niet met Abdul om de tafel willen, heeft dus niet alleen consequenties voor het morele oordeel

van Abdul, maar ook voor diens gevoelsleven. Zijn eerder geconstateerde verontwaardiging kan zo als sneeuw voor de zon verdwijnen. Maar ook een herziening van alleen het morele oordeel verandert het emotionele landschap van Abdul. Als het management Abdul bijvoorbeeld kan overtuigen van het gewicht dat aan het welzijn van Sophie moet worden toegekend ten opzichte van het gelijkheidsbeginsel, zal zijn boosheid over hun voorgenomen handelswijze mogelijk ook veranderen.

Emoties als morele indicatoren

Emoties spelen op als voor ons belangrijke waarden op het spel staan. Zij zijn daarom belangrijke indicatoren voor het herkennen en onderzoeken van moreel relevante situaties. De Jonge (Kanne & Grootenk, 2014) onderscheidt in dit verband drie typen signalen:

- basale primaire signalen;
- specifieke primaire signalen;
- secundaire signalen.

Basale primaire signalen zijn emoties die aangeven *dat* er in moreel opzicht iets aan de hand is. In de casus Abdul is dat bijvoorbeeld de ongemakkelijkheid die zijn collega's bekruipt als ze voor het eerst horen van het managementbesluit om een blanke groepsleider toe te wijzen.

Specifieke primaire signalen zijn emoties die uiteindelijk verwijzen naar de waarden die in het geding zijn; zij geven aan wat er in moreel opzicht aan de hand is. De boosheid en verontwaardiging van Abdul zijn bijvoorbeeld terug te voeren tot het door hem hooggeachte gelijkheidsprincipe en de bezorgdheid van het management verwijst naar het belang dat zij hecht aan het welzijn van Sophie.

Emoties die opkomen nadat er in de moreel relevante situatie is gehandeld worden secundaire signalen genoemd. Welk gevoel houdt Abdul bijvoorbeeld over aan zijn besluit om het welzijn van Sophie te verkiezen boven het gelijkheidsprincipe? De boosheid kan dan overgaan in opluchting en berusting, maar ook in spijt en misschien zelfs wel in knagende schuldgevoelens. Deze emoties zeggen iets over de mate waarin de betrokkene gehandeld heeft volgens zijn eigen morele standpunten. De belangrijke rol van emoties bij het traceren van morele aspecten van situaties betekent niet dat zij doorslaggevend moeten zijn bij de besluitvorming. Emoties vormen als het ware de halfbewuste onderkant van onze morele intuïties die door systematische analyse onder woorden moeten worden gebracht in termen van normen en waarden (Den Hartogh, Jacobs en Van Wilgenburg, 2013). Uitsluitend afgaan op emoties leidt tot de vergissing van het emotivisme (zie paragraaf 1.2.1. 'Emotivisme').

Onderscheid tussen de drie perspectieven

Figuur 1.1 met de drie brillen visualiseert ook op welke wijze je de drie perspectieven van elkaar kunt onderscheiden. Het cognitieve perspectief betekent in dit geval niets anders dan het wegschuiven van de normatieve en de subjectieve bril. In gevallen waarin

mogelijk belangrijke waarden zijn geschonden en er dus sprake is van heftige emoties, is het voor de sociaal werker van belang om in eerste instantie de normatieve en subjectieve bril af te zetten ten gunste van een eenduidige beschrijving van de feiten. Het morele oordeel dat kinderen niet misbruikt mogen worden, samen met verontwaardiging over dergelijke praktijken, zijn immers geen voldoende voorwaarde om in te grijpen: er moet ook *geconstateerd* zijn dat er sprake is van een situatie die overeenkomt met de huidige definitie van kindermishandeling.

In dergelijke gevallen moeten we dus voorkomen dat bijvoorbeeld de morele verontwaardiging ons verleidt tot het alleen zoeken naar die feiten die de verdenking van mishandeling bevestigen en ons blind maakt voor die feiten die haar juist kunnen weerleggen. Het cognitieve perspectief wordt dan zodanig gegijzeld door het normatieve en subjectieve perspectief dat zij niet meer in staat is om op grond van nieuwe gegevens het beeld van de situatie bij te stellen. Het ontbreekt dan aan cognitieve flexibiliteit. In het bovengenoemde geval kan het leiden tot onterecht ingrijpen. Een gebrek aan cognitieve flexibiliteit kan ook leiden tot de tegenovergestelde fout van nalatigheid. Dit bleek bijvoorbeeld in het onderzoek naar de handelswijze van de hulpverlening in de zaak Maria Calwell die op zevenjarige leeftijd zodanig werd mishandeld dat zij aan de gevolgen hiervan overleed (Kanne & Grootenk, 2014; Van den Hoven & Kole, 2015). De hulpverlening was zodanig positief betrokken bij het gezin dat zij geen oog meer had voor die zaken die dat positieve beeld zouden kunnen bijstellen. 'Deze ouders mishandelen hun kinderen niet!' Angst voor reacties van de ouders of de angst voor de verantwoordelijkheid voor verregaande interventies in het gezin kan de cognitieve flexibiliteit bedreigen. Het is dan ook belangrijk deze mechanismen bij jezelf als hulpverlener te onderkennen; dit onderstreept ook het belang van supervisie en intervisie.

In de filosofie laait af en toe het debat op of het wel mogelijk is de subjectieve of de normatieve bril af te zetten. De meest recente variant hiervan is de discussie tussen de moderneren en de postmoderneren aan het einde van de twintigste eeuw. Volgens de postmoderneren is objectieve kennis van de werkelijkheid niet mogelijk; deze kennis is altijd gekleurd door bijvoorbeeld onze waarden of behoeften. Wat voor de een kindermishandeling is, is dat voor de ander niet. Moderneren als Habermas (1989) keerden zich tegen deze opvatting en probeerden een kennistheorie te ontwikkelen waarin feiten en waarden van elkaar te onderscheiden zijn.

In het sociaal werk kunnen we dit filosofische debat niet even afsluiten of wegzetten als niet relevant. Tegelijkertijd moeten we wel handelen. Wij nemen de hierboven aangegeven positie in, waarbij een moreel oordeel kan en móet worden voorafgegaan door een zo concreet mogelijke beschrijving van de gebeurtenis. Dit wil zeggen: een beschrijving die voor anderen toetsbaar is.

Verwevenheid van de drie perspectieven in het dagelijks taalgebruik

In het dagelijkse taalgebruik zijn de drie werelden bijna onontwarbaar met elkaar verweven. De Engelse taalfilosoof Austin (1962) onderzocht hoe woorden in het alledaagse leven betekenis krijgen. Dit leidde tot het inzicht dat de betekenis van woorden niet in

eerste instantie wordt bepaald door waar de woorden naar verwijzen, maar hoe de woorden in die praktijk worden gebruikt. Het gebruik van de zin bepaalt de betekenis. Met iedere taalhandeling doen we drie dingen: we zeggen niet alleen iets over de werkelijkheid, maar geven ook aan wat we willen én we uiten onze gevoelens.

Een bekend voorbeeld is de gast in een restaurant die tegen de ober zegt: 'Ober, het tocht hier' (Van der Laan, 1992). Met deze uitspraak doet de gast eigenlijk drie dingen tegelijk. Ten eerste beweert hij dat het tocht: het cognitieve aspect. Ten tweede geeft hij aan dat hier iets aan gedaan moet worden en dat het de ober is die dit moet doen. Ten derde uit hij zijn ongenoegen over de huidige stand van zaken en legt hij een relatie met zijn innerlijk, zijn gevoel. Als je spreekt, heb je dus eigenlijk alle drie de brillen op. Natuurlijk kun je in één bepaalde bewering vooral één bepaald perspectief, één bepaalde wereld op de voorgrond zetten. De twee andere werelden spelen dan op de achtergrond mee, als tweede en derde viool.

Als je ervan uitgaat dat de betekenis van een zin wordt bepaald door het gebruik, kun je als moreel onderzoeker niet volstaan met een door een ander geschreven casus, maar moet je in de praktijk zelf taaluitingen wegen en interpreteren. Je dient je hierbij te verdiepen in de context van de taaluitingen en andere non-verbale aspecten van communicatie. In tabel 1.2 staan drie soorten beweringen van Abdul. Hierbij gaat het niet om een selectie uit een aantal letterlijk uitgesproken zinnen, maar om een selectie op basis van zorgvuldige interpretatie en ondervraging.

Tabel 1.2 Resultaten van de interpretatie van de uitspraken van de sociaal werker

	GROEPSLEIDER ABDUL
Feitelijke beweringen	Ik ben geboren in Iran. De ouders van Sophie zeggen dat ze geen gesprek willen met een gekleurde groepsleider.
Normatieve beweringen	Ik wil niet worden gediscrimineerd. Ik wil Sophie begeleiden zodat zij tot haar recht komt.
Expressieve beweringen	Ik ben verontwaardigd over de uitspraken van de ouders van Sophie. Ik ben boos op het managementteam.

Wie zoekt naar zinnen zoals geformuleerd in tabel 1.2, zou vermoedelijk niet veel detecteren. In de praktijk van het sociaal werk komt het immers zelden voor dat een bepaalde bewering uitsluitend vanuit een van de drie perspectieven wordt geuit. Dit geldt vooral voor het normatieve perspectief. In taalhandelingen geven we voortdurend aan wat we belangrijk vinden en wat we willen, maar we vervlechten dit onherkenbaar met feitelijke of expressieve beweringen. Een natuurgetrouwe weergave van de feiten vereist dus een praktijkonderzoek. Tussen praktijk en interpretatie dienen zo min mogelijk

interpretatielagen toegevoegd te worden door derden. Iedere volgende interpretatie kan immers de betekenis van taaluitingen wijzigen. Als een praktijkonderzoek niet mogelijk is, kan ook worden volstaan met een beeldopname of een uitgebreid woordelijk verslag, vergelijkbaar met een proces-verbaal.

Als we ervan uitgaan dat de handeling de betekenis van een zin bepaalt, kunnen we ons vervolgens niet beperken tot uitsluitend een eigen interpretatie van de situatie. De andere betrokkenen moeten de ruimte krijgen hun eigen driedimensionale interpretatie van de situatie weer te geven. In termen van wetenschapsfilosofie dient de sociaal werker uit te gaan van een dubbele hermeneutiek (Habermas, 1987). In tegenstelling tot bijvoorbeeld een natuurwetenschapper interpreteert de sociaal werker een werkelijkheid die zelf ook het resultaat is van interpretatieprocessen. In tegenstelling tot een levenloos atoom geeft een cliënt immers ook zelf betekenis aan zijn situatie.

We moeten tabel 1.2 dus uitklappen tot een *double screen*, zoals in tabel 1.3. We beperken ons in deze tabel tot de interpretatie van de ouders.

Tabel 1.3 Resultaten van de interpretatie van de situatie van zowel de sociaal werker als het cliëntsysteem

	GROEPSLEIDER	OUDERS SOPHIE
Feitelijke beweringen	Ik ben geboren in Iran. De ouders van Sophie zeggen dat ze geen gesprek willen met een gekleurde groepsleider. Abdul zegt dat hij niet wil worden gediscrimineerd. (?)	Sophie wordt begeleid door Abdul. Abdul is een gekleurde groepsleider. (?)
Normatieve beweringen	Ik wil niet worden gediscrimineerd. Ik wil Sophie begeleiden zodat zij tot haar recht komt.	Wij willen dat Sophie wordt begeleid. (?) Wij willen dat Sophie wordt begeleid door een blanke groepsleider. (?)
Expressieve beweringen	Ik ben verontwaardigd over de uitspraken van de ouders van Sophie. Ik ben boos op het managementteam.	Wij zijn verontwaardigd over het feit dat Sophie wordt begeleid door een gekleurde groepsleider.

Onderzoek naar morele kwestie

Als de probleemdefinitie van alle relevante betrokkenen in kaart is gebracht, kunnen we onderlinge verschillen constateren en op welke van de drie niveaus die verschillen zich dan afspelen. We kunnen dan ook onderzoeken óf er wel sprake is van een morele kwestie. De situatie kan zo zijn als weergegeven in tabel 1.3. De weergave van de feiten door

Abdul en de ouders van Sophie stemt met elkaar overeen, maar ze verschillen van mening als het gaat om de morele positie. Het kan bij nader inzien ook zijn dat Abdul en de ouders het op moreel niveau met elkaar eens zijn (je mag geen mensen discrimineren) maar op het feitelijke niveau oneens (de ouders ontkennen dat ze niet in gesprek willen met een gekleurde groepsleider). Op deze manier kan nog eens onderzocht worden of het gaat om een morele, cognitieve of misschien wel een subjectieve kwestie. Het betrekken van alle relevante betrokkenen is van belang voor een zorgvuldige weergave van de situatie, maar heeft ook een morele betekenis. Het verhoogt immers de democratische legitimiteit van de uiteindelijke wegging. Hierop komen we terug bij de uitwerking van normatieve professionaliteit in hoofdstuk 3.

Leefwereld

De benadering van een morele kwestie vindt altijd plaats tegen de achtergrond van wat we de 'leefwereld' noemen (Habermas, 1987). De leefwereld is niet zichtbaar, maar kan wel onder woorden worden gebracht, hoewel niet in haar geheel. De leefwereld kan dus ook niet in haar geheel ter discussie worden gesteld. We kunnen niet zomaar uit onze leefwereld stappen. Per situatie vormt de leefwereld als het ware de horizon waartegen wij onze situatie interpreteren.

Per situatie verschuift de horizon van de leefwereld. Als je bijvoorbeeld van huis naar school fietst, verschuift de horizon van de leefwereld. Dat morgenochtend de biobak naar buiten moet, het komend weekend een verjaardag wordt gevierd en een afspraak met de tandarts moet worden gemaakt, maakt dan bijvoorbeeld plaats voor het lesrooster van die dag, de aardige medestudent en de centrale begrippen uit de systeemtheorie. De horizon kan naar plaats en tijd worden versmald of verbreed. Ze kan worden versmald tot de begrippen die refereren aan onze huidige situatie. Ze kan worden verbreed naar een bewustzijn dat we deel uitmaken van de Nederlandse, Europese dan wel mondiale bevolking die een geschiedenis met elkaar deelt en beschikt over bepaalde toekomstverwachtingen.

In allerlei socialisatieprocessen maken we ons deze leefwereld eigen. De leefwereld beschikt over de bronnen waaruit wij kunnen putten om nieuwe (problematische) situaties te definiëren en op hun beurt weer een plaats te geven in onze leefwereld. Op deze manier kunnen we nieuwe situaties een plek geven in onze leefwereld. Dit betekent dat de leefwereld niet alleen een hulpmiddel is om nieuwe situaties te interpreteren. Ze wordt in dezelfde beweging ook voortdurend gereproduceerd, ververst en zo nodig herzien.

Kennis van leefwereld

Kennis van de onproblematische achtergrond i.c. de leefwereld is nodig om de taalhandelingen van de betrokkenen op het gebied van morele kwesties verder te beoordelen. Zo kan het gepolariseerde culturele klimaat rond de islam of het debat over autochtoon

tegenover allochtoon deel uitmaken van zowel de leefwereld van de familie Verhagen als die van Abdul. Misschien voelen de ouders van Sophie zich in dit klimaat minder gemerd om discriminerende uitspraken te doen. Sinds het begin van de eenentwintigste eeuw zijn hun wensen steeds meer maatschappelijk geaccepteerd en passen ze bovendien in de strijd tegen politieke correctheid van de verfoeide 'linkse elite'.

Dit gepolariseerde klimaat maakt ook deel uit van de leefwereld van mentor Abdul. Hij voelt zich hierdoor steeds meer in het nauw gedreven, waardoor hij mogelijk ook eerder geneigd zal zijn taaluitingen en andere handelingen te interpreteren als afwijzend en discriminerend. Een gepolariseerde leefwereld stelt Abdul extra op de proef als het gaat om een zorgvuldige morele analyse en weging. Als je je analyse beperkt tot de actuele morele kwestie, zonder oog te hebben voor de leefwereld waarin deze problematiek wordt benaderd, ben je onvoldoende in staat de taalhandelingen op de juiste wijze te beoordelen en mogelijke problemen bij de interpretatie te signaleren.

Inzicht in leefwereld

Abdul maakt ook deel uit van een leefwereld die hij niet deelt met de ouders van Sophie. Bijvoorbeeld zijn herinneringen aan zijn jeugd in Ayak, de Iraanse stad waar hij is opgegroeid in het huis naast de moskee. Maar ook zijn soennitisch-islamitisch geloof, zijn overstap naar het linkse verzet, de dood van zijn jongste broertje, zijn vlucht naar Nederland en het lange wachten in het asielzoekerscentrum in Zwolle. Abdul heeft nog maar weinig contact met zijn familie en kennissen die daar nog wonen. Hij wordt hierdoor in toenemende mate de enige drager van deze leefwereld. Op hun beurt zijn ook de ouders van Sophie dragers van een leefwereld die zij niet delen met Abdul. Opgroeien in het Laakkwartier in Den Haag, het toenemend aantal allochtonen in de wijk en het onpersoonlijker en anoniemer worden van de omgang met buurtgenoten. De dreiging die zij ervaren van de meer hechte groepsverbanden van veel allochtone medebewoners, vaak opgestookt door de gepolariseerde taal in de media.

Inzicht in verschillen in de leefwereld draagt niet alleen bij aan een juiste beoordeling van de betekenis van taalhandelingen, maar kan ook de eerste stap zijn in het creëren van een meer gedeelde leefwereld en het hierdoor vergroten van wederzijds begrip. Het elkaar vertellen van levensverhalen die in eerste instantie geen verband lijken te hebben met actuele morele vraagstukken kan wel degelijk invloed hebben op de latere interpretatie van actuele morele problematiek. Polarisering op macroniveau kan op een dergelijke manier op microniveau ontzenuwd worden.

Analoog aan de drie perspectieven kun je de leefwereld indelen in cultuur (cognitief perspectief), instituties (normatief perspectief) en persoonlijkheid (subjectief perspectief) (Habermas, 1987).

1.2 Drie soorten vergissingen: emotivisme, naturalisme en moralisme

Aan de hand van het driewereldenmodel kan worden gewezen op drie vergissingen bij het morele onderzoek (tabel 1.4):

- emotivisme;
- naturalisme;
- moralisme.

Tabel 1.4 Drie soorten vergissingen

PERSPECTIEF	ONDERWERP	SOORT VERGISSING
Cognitief	Feiten	Naturalisme (naturalistic fallacy)
Normatief	Normen en waarden	Moralisme
Subjectief	Gevoelens	Emotivisme

1.2.1 Emotivisme

In het emotivisme komt een radicaal standpunt tot uiting (Rachels, 1986). De morele, normatieve aspecten worden teruggebracht tot een positief dan wel negatief gevoel. Wat goed voelt, is goed en wat niet goed voelt, is moreel verwerpelijk. Ook binnen het sociaal werk zijn er mensen die dit standpunt delen. Het past in die zin ook in de naoorlogse traditie waarin het gevoel zich als het ware moest emanciperen van de vaak hiertegenover gestelde ratio.

Als het normatieve wordt teruggebracht tot gevoelens, bestaan er eigenlijk helemaal geen morele vraagstukken meer, maar alleen nog maar een veelvoud aan antwoorden. Binnen het moreel subjectivisme is men het namelijk altijd met elkaar eens: jij voelt dat nu eenmaal zo, en ik voel het nu eenmaal anders. Einde discussie: Abdul en de ouders van Sophie zijn het hartelijk met elkaar eens dat zij verschillende gevoelens hebben bij het voorstel voor een gezamenlijk gesprek over de resocialisatie van Sophie.

Een andere kritiek op het emotivisme i.c. subjectivisme is dat het eigenlijk de emoties onderschat. Zoals in paragraaf 1.1 is uitgewerkt, zijn emoties geen op zichzelf staande gevoelsbewegingen, maar zijn ze verbonden met morele oordelen die algemene geldigheid claimen. Emoties zijn de uitdrukking van morele waarden waarover je met de ander van gedachten kunt wisselen. De sociaal werker die het moreel subjectivisme aanhangt, wordt echter op zichzelf teruggeworpen. Want als de morele, normatieve aspecten slechts op privégevoelens zijn gebaseerd, ontbreekt het hem aan een morele legitimatie om het privé domein van de cliënt te betreden. Er zitten immers geen algemeen geldende waarden en normen achter.

1.2.2 Naturalisme

Een tweede vergissing die de sociaal werker kan maken bij het moreel onderzoek vatten we hier onder de noemer 'naturalisme'. Deze vergissing staat in het Engels bekend als de *naturalistic fallacy*. In het naturalisme wordt het feitelijke voor moreel juist aangenomen en dat betekent dat moreel oordelen niet nodig is. We kunnen hoogstens nog proberen gebeurtenissen te verklaren. Vanuit het naturalisme heeft het dus geen zin om de ouders van Sophie moreel te veroordelen omdat het alleen gezien wordt als een natuurlijke reactie op snelle veranderingen in de bewonerssamenstelling in de oude stadwijken. Het morele gaat hier niet op in het subjectieve domein, maar in het cognitieve domein. De ethiek gaat hier op in de wetenschap.

Binnen deze opvatting zijn uiteenlopende vormen te onderscheiden, zoals het negentiende-eeuwse darwinisme, maar ook de recente inzichten uit de neurobiologie, zoals onderzocht door Verplaetse (2008) en Swaab (2010). Morele kwesties worden teruggebracht tot wetenschappelijke inzichten en ingrepen. De sociaal werker die een dergelijk standpunt inneemt, is geworden tot een sociaal ingenieur die een broertje dood heeft aan de eigen wil van de cliënt. In paragraaf 1.3 gaan we hier verder op in.

Hiertegenover stelde Kant in de achttiende eeuw al het volgende: 'Het is geheel en al onmogelijk om in de wereld en zelfs ook daarbuiten iets te bedenken wat zonder beperking voor goed gehouden kan worden, behalve dan een Goede Wil' (Kant, 2008).

1.2.3 Moralisme

Het moralisme ontstaat als het morele domein het cognitieve domein gaat verdringen. In het moralisme wordt een wil toegekend aan niet-menselijke zaken om deze vervolgens een moreel oordeel te laten vellen. Zo werd de grote aardbeving in Haïti in 2010 door sommigen toegeschreven aan de verdergaande ontkerkelijking van de Haïtiaanse bevolking. De aardbeving werd niet opgevat als een natuurverschijnsel, maar gezien als een straf van God. Een ander voorbeeld is de miskraam van een tiener die door de strenggelovige ouders wordt begrepen als een straf voor goddeloos handelen. Net als het emotivisme en het naturalisme ontslaat het moralisme de sociaal werker van het maken van weloverwogen morele keuzes. Nu niet omdat hij ze overlaat aan zijn onderbuik (emotivisme) of de wetenschap (naturalisme), maar omdat hij de keuze overlaat aan een hogere macht.

1.3 Een moreel relevante situatie

Als we de morele, cognitieve en subjectieve aspecten van de situatie van zowel de sociaal werker als de cliënt in kaart hebben gebracht en vergissingen hebben kunnen vermijden, kunnen we ons gaan verdiepen in het morele aspect ervan. De belangrijke vraag is dan: wat is een moreel relevante situatie? Een moreel relevante situatie is te herkennen

aan wilsvrijheid en de aanwezigheid van normen en waarden waaraan wij ons gebonden achten.

1.3.1 Waarden en normen

De coördinator in de casus Abdul vindt dat de instelling gericht moet zijn op de hulp aan jongeren: 'Wij zijn er voor de jongeren en niet voor de ouders. Het belang van Sophie gaat voor alles.' Die waarde, bijvoorbeeld uitgedrukt in 'het welzijn van de meest kwetsbare', gebruikt hij als criterium voor de beoordeling van de situatie. Aan die waarde ontleent hij de norm: je behoort in een situatie in eerste instantie de meest kwetsbaren te helpen. Abdul en zijn collega's vinden het onbehoorlijk dat iemand op grond van zijn huidskleur wordt afgewezen. Dat gaat over een andere waarde, namelijk gelijkwaardigheid.

Waarden functioneren dus als criteria bij de beoordeling van situaties. Zij zijn een soort ideaal waaraan we de werkelijkheid spiegelen. Waarden weerspiegelen iets wat wij nastreven, wat de kwaliteit van ons leven verhoogt. Daarom geven ze ons een richtlijn voor ons oordelen, ze ordenen ons denken. Waarden motiveren en inspireren ook. Zowel de teamleden als de coördinator voelen zich zeer gemotiveerd om de andere partij te overtuigen. Ze voelen zich betrokken bij de situatie: het raakt hen. Waarden zijn standes van zaken die wij op *zichzelf* goed en waardevol vinden. Zo is een eerlijke verdeling van schaarse middelen een op zichzelf staande waarde. Dat een eerlijke verdeling ook bijdraagt aan waarden als sociale cohesie en veiligheid is mooi maar ook zonder deze gevolgen is rechtvaardigheid voor ons belangrijk. Rechtvaardigheid is – met andere woorden – een intrinsieke waarde, maar zij is ook instrumenteel voor de waarden sociale cohesie en veiligheid (Den Hartogh, Jacobs & Van Wilgenburg, 2013).

Normen zijn regels die van waarden zijn afgeleid. Anders gezegd: normen realiseren waarden. De waarde rechtvaardigheid wordt gerealiseerd door de norm dat je eerlijk je belastingformulieren invult. De waarde gelijkwaardigheid wordt vertaald in het handelingsvoorschrift: niet discrimineren op basis van huidskleur of sekse.

Waarden omschrijven voor ons belangrijke doelen, normen zijn richtingwijzers naar deze doelen. Waarden kunnen door uiteenlopende normen worden gerealiseerd. Het is daarom bij een morele discussie van belang eerst te kijken of het gaat om een meningsverschil op het gebied van waarden, of dat het een verschil van mening is over normen bij een gedeelde waarde. In het laatste geval kan het nuttig zijn te wijzen op de gedeelde waarde. Het benadrukken van de gemeenschappelijkheid van de waarde kan de angel uit het conflict halen. We kunnen vervolgens een stap terug doen en opnieuw kijken naar de optimale realisering van deze waarde.

Zo kan binnen een instelling voor jongeren een conflict over de norm wanneer iemand thuis moet komen een andere wending krijgen door de hieraan ten grondslag liggende

waarde veiligheid te benadrukken, en van daaruit na te denken over welke normen die waarde optimaal kunnen realiseren (Rothfus, 2008).

Normen en waarden zijn geen eigen maaksels, maar maken deel uit van de eerdergenoemde gemeenschappelijke leefwereld die wij ons gedurende het socialisatieproces eigenmaken. Normen en waarden zijn vervlochten met interpretaties over hoe de wereld eruitziet en zijn verzonken in onze persoonlijkheid.

1.3.2 Verschil tussen moraal en ethiek

Na de uitleg over normen en waarden kunnen we nu ook aangeven wat het verschil is tussen moraal en ethiek. Moraal bestaat uit het geheel van normen en waarden waaraan wij ons gebonden achten. Ethiek is het bestuderen van situaties aan de hand van normen en waarden waaraan we ons gebonden achten. De moraal maakt in dit verband deel uit van de leefwereld waarvan we de drager zijn. De ethiek houdt deze moraal tegen het licht bij het onderzoek van veelal nieuw optredende problematische situaties. Moraal is een stand van zaken, ethiek is een activiteit.

In de ethiek wordt bijvoorbeeld de relevantie van bepaalde normen en waarden in nieuw ontstane situaties onderzocht en eventueel herzien. Ethische reflectie kan resulteren in een herziening van een heersende moraal. Ethiek is moraal in wording en moraal is kant-en-klare ethiek. Ethiek ontstaat daar waar opnieuw de morele vraag naar het juiste handelen wordt gesteld. Dit geldt voor nieuwe ontwikkelingen in de geneeskunde, veranderingen in het milieu en ook voor de als problematisch ervaren morele diversiteit waar de casus Abdul mogelijk een voorbeeld van is.

Meta-ethiek richt zich niet op een ethische reflectie op nieuw ontstane situaties, maar op de ethiek zelf. Zij wil de ethiek zelf begrijpen door onderzoek te doen naar bijvoorbeeld de aard van het morele (waarin onderscheidt het zich van cognitieve?), naar de aard van normatieve argumentatie en de status van belangrijke begrippen zoals verantwoordelijkheid, normen en waarden. In de casus Abdul kan de meta-ethiek bijvoorbeeld de vraag stellen naar het bestaan van universele waarden (Den Hartogh, Jacobs & Van Wilgenburg, 2013).

1.3.3 Ontwikkeling van geweten en normbesef

Normen en waarden maken we ons eigen in onze socialisatie en ze nemen de vorm aan van het geweten. De Amerikaanse psycholoog Kohlberg heeft twintig jaar onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van het menselijk geweten (Ebskamp, 2006). Volgens hem verloopt de ontwikkeling van een geweten volgens een vast patroon. De inhoud van normen en waarden is afhankelijk van de leefwereld waarin je bent geboren. Het patroon van ontwikkeling is bij iedereen hetzelfde.

Mensen in een hogere fase zijn beter in staat morele problemen op te lossen. In iedere fase is een bepaalde denktrant kenmerkend, een karakteristieke manier om morele

problemen op te lossen. Kinderen lossen in een bepaalde fase een moreel probleem op door zich af te vragen of ze straf krijgen, terwijl volwassenen zich bij datzelfde probleem zullen afvragen wat de gevolgen zijn voor andere mensen.

De fase waarin iemand zit, wordt niet bepaald door het oordeel zelf, maar door de soort redenen die voor het oordeel worden gegeven. Volgens Kohlberg kun je het moreel oordeelsvermogen van kinderen bewust ontwikkelen door in iedere fase de juiste stimulans te geven. Mensen zijn in dit opzicht opvoedbaar. Een goede methode hierbij is om op school regelmatig met kinderen te discussiëren over morele dilemma's. Kohlberg heeft door onderzoek aangetoond dat kinderen daardoor hun morele oordelen op een steeds hoger niveau leren verantwoorden.

Globaal genomen verloopt de ontwikkeling van het geweten in drie fasen:

- het preconventionele stadium;
- het conventionele stadium;
- het postconventionele stadium.

Preconventionele stadium: straf en beloning staan centraal

In deze fase van gewetensontwikkeling worden de eerste morele afwegingen gemaakt. Deze zijn gebaseerd op straf en beloning. Een kind in dit stadium zal bijvoorbeeld denken: ik gedraag mij zoals het hoort; ik zal een complimentje krijgen. Je ziet dat hier de eerste vorm van geweten wordt ontwikkeld: iets is fout wanneer ik straf krijg en iets is goed wanneer ik een beloning krijg. In dit stadium realiseert een kind zich niet *waarom* iets wel of niet mag. Gevoelens van angst om straf te krijgen en een verlangen naar beloning zijn bepalend voor het gedrag.

Later in het preconventionele stadium komt bij het maken van keuzes steeds meer het eigen gewin voorop te staan. Hier geldt: als je iets voor een ander doet, wil je er ook iets voor terugkrijgen. Je kunt in een groepje spelende kinderen van die leeftijd bijvoorbeeld de volgende uitspraak horen: 'Jij mag met mijn pop spelen als ik op jouw schommel mag.' In dit stadium is er nog weinig gevoel voor de ander. Soms is het letterlijk oog om oog, tand om tand. Het eerlijk behandelen van de ander gebeurt vanuit het idee dat je dan zelf ook op een eerlijke manier behandeld zult worden. Keuzes worden dus gemaakt op basis van het uitgangspunt: voor wat hoort wat.

Misschien handelen de ouders van Sophie uit de casus wel vanuit een preconventioneel stadium. Misschien ervaren zij een gesprek met een groepsleider wel als een straf en zijn ze bang voor verdere ingrepen in hun gezinssituatie. In dit geval gaat het hen dus helemaal niet om de huidskleur van de groepsleider.

Conventionele stadium: de groep staat centraal

De uitspraak 'iedereen doet het' en het groeiende besef van het belang van regels en afspraken zijn kenmerkend voor het tweede stadium. In dit conventionele stadium staat de mening van de groep voorop. Jongeren vanaf een jaar of tien willen graag bij de groep horen en aardig gevonden worden. In deze periode staan bij het maken van morele

keuzes de waarden en normen van de groep centraal. Het gevoel van schaamte en het gevoel van angst om niet bij de groep te horen, zijn in deze leeftijd van groot belang.

In dit stadium leren kinderen zich in te leven in anderen. Ze willen voldoen aan de verwachtingen die anderen van hen hebben. Een reden om iets te doen is vaak: iedereen doet het. In feite ligt het geweten hier bij de groep. Later in dit stadium dringt het besef door dat er bepaalde regels en afspraken moeten worden gemaakt waar iedereen zich aan moet houden. Men beseft steeds meer dat het anders chaos wordt.

De motivatie om iets wel of niet te doen ligt hier echter nog steeds buiten de persoon zelf. Het besef of iets wel of niet goed is, komt in deze fase tot ontwikkeling. De afwijzing van Abdul door de ouders van Sophie kan vanuit dit stadium geduid worden als een uitdrukking van een ervaren bedreiging van de groep waarmee de ouders zich identificeren. Het is een uiting van bedreigde gemeenschapszin in een toenemend multiculturele samenleving.

Postconventionele stadium: keuze van eigen waarden

In het derde en laatste stadium is de ontwikkeling van het geweten voltooid. In de eerste fase van dit postconventionele stadium is de volgzame burger uit het conventionele stadium gevoelig geworden voor de omstandigheden waarin een regel of wet wordt toegepast. De regel is niet meer heilig en er kunnen uitzonderingen worden gemaakt. Er is nu sprake van een volwassen geweten.

De tweede fase van dit stadium kenmerkt zich door de vorming van eigen waarden over wat belangrijk is en wat richting geeft aan je eigen leven. Dit kan ook betekenen dat je het niet eens bent met regels en wetten. Jongvolwassenen kunnen zich bijvoorbeeld in dit stadium bewust worden van de waarden van anderen. Hierdoor worden ze ook gevoelig voor wat goed is voor alle mensen. Gevoelens van rechtvaardigheid en eerbied voor de ander staan hier centraal. Dit uit zich in zelfrespect en respect voor anderen. In deze stap ontstaan voor het eerst zelfgekozen persoonlijke morele principes.

In eerste instantie lijkt het er niet op dat de ouders van Sophie zich wat betreft deze kwestie in het postconventionele stadium bevinden. Het kan echter ook zijn dat Abdul, die in het spanningsveld van een gepolariseerde samenleving opereert, de houding of de woorden van de ouders te snel als racistisch heeft geïnterpreteerd. Hebben de ouders het woord 'zwarte' of 'kleurling' wel in de mond genomen, of was dat de interpretatie van Abdul? Misschien bevinden de ouders van Sophie zich wél in het postconventionele stadium en hangen zij het gelijkheidsprincipe aan, maar vinden dit niet van toepassing op hun situatie. Misschien heeft Abdul geweigerd de moeder van Sophie een hand te geven en willen de ouders met Abdul een discussie aangaan over de kwestie of het gelijkheidsprincipe belangrijker is dan een door de cliënt en sociaal werker gedeelde culturele achtergrond.

1.3.4 Status van normen en waarden

Kohlbergs fasering is een algemene beschrijving die inzicht geeft in de wijze waarop het geweten van mensen zich ontwikkelt. Het betekent echter niet dat alle volwassenen

deze hele gewetensontwikkeling hebben doorlopen. Voor veel volwassenen geldt dat zij vaak nog beslissingen nemen vanuit het conventionele stadium of nog een stadium eerder. De morele ontwikkeling is nu eenmaal een ingewikkeld proces. Zo rechtlijnig als de lichamelijke ontwikkeling bij ieder mens verloopt, zo gecompliceerd verloopt de morele ontwikkeling. Motieven uit vroegere stadia blijven een rol spelen in het denken en handelen van volwassenen. Verschillende motieven kunnen ook tegelijkertijd van invloed zijn.

De toepassing van de stadia van de ontwikkeling van het geweten op de casus Abdul laat zien dat we bij morele oordeelsvorming en het ontwikkelen van moresprudentie niet alleen moeten kijken naar de wereldperspectieven van alle betrokkenen en het duiden van de relevante normen en waarden van het feitenrelaas. We moeten ook onderzoeken vanuit welk ontwikkelingsstadium de betrokkenen deze normen en waarden hanteren. Met andere woorden: het gaat niet alleen om de normen en waarden, maar ook om de wijze waarop men tot deze normen en waarden is gekomen en welke status deze voor de betrokkenen hebben. Bovendien kan het stadium van waaruit de cliënt reageert een rol spelen in de wijze waarop de sociaal werker de cliënt benadert.

Normen en waarden nemen niet alleen de menselijke vorm van een geweten aan, maar worden op allerlei andere wijzen gematerialiseerd. Dit gebeurt in meer directe vorm, zoals wetteksten en beroepscode, maar ook in indirecte vorm, zoals verkeersdrempels en spreekkamers. Het is van belang dat we bij de onderbouwing en legitimatie van ons handelen de moraal niet verwarren met het vermaterialiseren van deze moraal. Rijd je langzaam omdat er verkeersdrempels zijn of omdat je de veiligheid van kinderen niet in gevaar wilt brengen? Help je de cliënt bij zijn empowerment omdat dit in de beroepscode staat, of stimuleer je zijn eigen verantwoordelijkheid vanuit je eigen visie en moreel besef?

Dit lijken slechts kleine verschillen, maar ze zijn groot als je kijkt naar het stadium van de morele ontwikkeling van de spreker. Iemand die zijn handelen uitsluitend beroept op een wettekst of een beroepscode, handelt amoreel. Iemand die zijn handelen verantwoordt door de acceptatie van de in de beroepscode neergelegde normen en waarden, handelt in het conventionele stadium. Iemand die in een situatie de verschillende artikelen uit de beroepscode tegen elkaar afweegt, bevindt zich in het postconventionele stadium. En iemand die de in de code verwoorde normen en waarden kritisch tegen het licht houdt met de bedoeling deze te onderbouwen of te herzien, bevindt zich in de tweede fase van het postconventionele stadium.

1.3.5 Vrijheid

Om een situatie te herkennen als moreel relevant is het niet genoeg dat er normen en waarden in het spel zijn. Een aardbeving die duizenden mensen het leven kost, is een tragedie die menselijke waarden als leven, gezondheid en welzijn ernstig geweld aandoet, maar is in morele zin toch niet relevant. Met andere woorden: morele

verontwaardiging over de aardbeving is een moralisme (zie paragraaf 1.2.3). Moreel relevant is bijvoorbeeld wél de snelheid waarmee mensen worden gewaarschuwd en geholpen, of de deplorabele staat van kerncentrales waaruit levensgevaarlijke nucleaire straling ontsnapt.

Een moreel relevante situatie onderscheidt zich van een natuurramp als een aardbeving doordat ze in ieder geval voor een deel het resultaat is van een handeling die de uitdrukking is van een vrije wil, met andere woorden een wil die het resultaat is van een weloverwogen genomen besluit. Vrijheid moet dus aan de volgende voorwaarden voldoen (Pfister, 2006; Bieri, 2009):

1. Iemand moet *in staat zijn* een handeling uit te voeren.
2. Er moeten handelingsalternatieven beschikbaar zijn. Dat wil zeggen: er is sprake van *handelingsvrijheid* (als er niks te kiezen valt, is het problematisch om van vrijheid te spreken).
3. Een handeling moet de uitdrukking zijn van de *wil* van een persoon.
4. Eeze wil is door de persoon *op grond van eigen overwegingen* bepaald, dat wil zeggen: er is sprake van wilsvrijheid.

Voorwaarden voor handelingsvrijheid

Het komt natuurlijk vaak voor dat een vrije wil niet in handelen wordt omgezet, eenvoudigweg omdat de *gelegenheid* zich niet voordoet. Bijvoorbeeld: iemand zou graag een held willen zijn, maar komt nooit in de gelegenheid om in een benarde situatie het leven van anderen te redden. Even vaak komt het voor dat de vrije wil geen realiteit wordt omdat het de betrokken persoon ontbreekt aan de *vaardigheden* dan wel de *middelen* om zijn vrije wil ten uitvoer te brengen. Bijvoorbeeld: je wilt graag een held zijn, en je ziet een kind in nood in zee, maar je kunt zelf niet zwemmen (ontbrekende vaardigheid). Of: je wilt graag een held zijn, en je hoort een kat angstig miauwen in een hoge boom, maar je hebt geen ladder om naar het dier toe te klimmen (ontbrekende middelen).

Omgekeerd kan het ook zo zijn dat iemand wél over handelingsvrijheid beschikt, maar het hem aan de vrije wil ontbreekt om zijn (vrije) handelen zin te geven. Er is dan sprake van ontbrekende (voorwaarden voor) wilsvrijheid.

Voorwaarden voor wilsvrijheid

Om optimaal je wil te kunnen vormen is fantasie en zelfkennis nodig. Met je *fantasie* verbeeld je voor jezelf de gevolgen van een keuze en onderzoek je of die keuzen en de gevolgen bij je passen (*zelfkennis*). Voorbeeld: bij de keuze van je beroep verbeeld je je hoe het is om een sociaal werker te zijn en je vraagt je af of dit beroep bij je past.

Vervolgens moet je, om je wil te kunnen bepalen, afstand kunnen nemen tot je eigen gedachten, wensen en gevoelens en hierop (kritisch) kunnen *reflecteren*. Bij de keuze voor het beroep sociaal werker vraag je je bijvoorbeeld af of deze niet vooral voortkomt uit je behoefte om door anderen aardig te worden gevonden. Tegelijkertijd moet je, om tot handelen te kunnen overgaan, je ook kunnen *verbinden* aan je eigen beslissing. Uiteindelijk kies je en schrijf je je in voor de opleiding tot sociaal werker. Je gaat ervoor.

Ten slotte wordt de vrije wil gekenmerkt door *de ervaring van een open toekomst*. Deze ervaring komt allereerst tot uitdrukking in de ervaring van het oordelen of beslissen zelf: we zijn ons ervan bewust dat ons oordelen onze wil bepaalt en we hiermee onze toekomst kunnen vormgeven. Bovendien beseffen we dat we ons oordeel kunnen herzien. Om terug te komen tot ons voorbeeld: tijdens de opleiding tot sociaal werker ben je je ervan bewust dat jij zelf voor de opleiding hebt gekozen en dat je gaandeweg zonodig deze keuze kan herzien door bijvoorbeeld voor een andere opleiding te kiezen.

Voorwaarden voor wilsvrijheid zijn dus:

1. fantasie gepaard aan zelfkennis;
2. reflectievermogen gepaard aan engagement;
3. het vermogen om de toekomst als daadwerkelijk 'open' te beschouwen.

Overspannen wil

Iemand kan veel meer willen dan zijn handelingsalternatieven toelaten. Er is dan sprake van een overspannen wil. Deze wil leidt tot een geweldige geldingsdrang; de wereld moet naar deze wil immers worden vormgegeven. Overal ziet de wil mogelijkheden tot verandering en zijn opgeschroefde idealen maken van bijna elke situatie een moreel relevante situatie. Voortdurend slaat de dilemma-detector aan. Hoe meer overspannen de wil, hoe vaker deze evenwel botst met de werkelijkheid. De werkelijkheid laat zich lang niet altijd vormen door deze optimistische wil en dat leidt tot frustraties, desillusie en uiteindelijk vervreemding. Bovendien brengt een hooggespannen wil ook een hooggespannen verantwoordelijkheidsgevoel met zich mee.

Bescheiden wil

Een bescheiden wil betekent dat je ambitie beperkter is dan je aan handelingsalternatieven hebt. Je wilt minder dan je waarschijnlijk kan en dat betekent minder frustratie, meer rust. Maar je wordt ook minder gevoelig voor moreel relevante situaties omdat je gewoon minder handelingsalternatieven ziet. Het leidt tot passiviteit en het gevoel overbodig te zijn. Wat maakt je werk als sociaal werker nog uit als je ervan uitgaat dat je minimale handelingsvrijheid hebt? De levenskunst van de sociaal werker is de kloof tussen willen en kunnen zo smal mogelijk te houden, namelijk om dat te willen wat binnen je bereik ligt. Dat veronderstelt inzicht in de eigen vaardigheden en beschikbare middelen, maar ook het vermogen om situaties zorgvuldig op mogelijkheden in te schatten.

Substantiële en instrumentele beslissingen

Als we terugblikken op onze levensgeschiedenis, hebben we wellicht vaak gehandeld volgens de eerste twee voorwaarden; vaak waren er alternatieven, ook al zagen we die op het moment van handelen niet altijd (voorwaarden 1 en 2); en vaak kunnen we ook nog wel herkennen dat deze de uitdrukking waren van onze wil (voorwaarde 3). Echter, het aantal echte vrije handelingen gebaseerd op een weloverwogen bepaling van de wil (voorwaarde 4) is een stuk kleiner. Vinden wij het bepalen van onze wil dan kennelijk

niet belangrijk? Beslissingen over de inhoud van onze wil noemt Bieri (2009) substantiële beslissingen. Veel van deze substantiële beslissingen vragen niet veel van ons, gewoonweg omdat veel wensen wel met elkaar te combineren zijn. Zo kan iemand een dag indelen met zaken die hij belangrijk vindt, zoals het lezen van het boek *De Toverberg*, om daarna samen met zijn kinderen naar het zwembad te gaan en ten slotte s' avonds zijn studievriend te gaan bezoeken.

Beslissingen over de volgorde en haalbaarheid noemen we instrumentele beslissingen. Instrumentele beslissingen staan in dienst van de verwerkelijking van een wil en wellicht zijn we meer met deze instrumentele beslissingen bezig dan met substantiële beslissingen. Substantiële beslissingen vragen vooral onze aandacht als we te maken hebben met wensen die elkaar lijken uit te sluiten zoals bij de keuze van een partner of voor een beroep. Morele dilemma's horen ook hierbij. Dan dwingt de situatie als het ware een keuze af en moeten we kiezen wie we willen zijn. We moeten dan bijvoorbeeld kiezen tussen hoge ambities op het werk en het leven als ouder.

Vormen van onvrije wil

Een laag gehalte aan weloverwogen bepalingen van onze wil kan ook te maken hebben met belemmeringen in het oordeelsproces. Misschien is het wel zo dat bepaalde genomen beslissingen bij nader inzien helemaal niet zo vrij waren als we toen dachten! Als het beoordelingsproces op de een of andere manier is verstoord of belemmerd, dan is er sprake van een onvrije wil en daarmee een onvrije handeling. Bieri (2009) onderscheidt in dit verband de volgende vormen van onvrijheid:

- windvaan;
- dwangmatige wil;
- onbeheerst gedrag;
- meeloper andermans gedachte;
- omzeilen van het oordelen;
- afgedwongen wil.

Windvaan

Een windvaan mist het vermogen om tot een weloverwogen oordeel te komen en zijn wil is hiermee overgeleverd aan zijn grillige wensen. Het handelen wordt aangestuurd door steeds wisselende wensen zonder dat hieraan voorafgaand een oordeel plaatsvindt. Exemplarisch voorbeeld is de kritiekloze consument die zich voortdurend laat verleiden door aanbiedingen. Het ontbreekt aan het vermogen om het eigen handelen, voelen en denken vanaf een afstand te bezien, zo nodig bij te stellen en om te zetten in een doordachte wil waarmee de toekomst tegemoet wordt getreden. Hierdoor ontbreekt het de windvaan niet alleen aan zelfkennis, maar ook aan een innerlijk kompas waarmee hij nieuwe gebeurtenissen een plek kan geven. Hij struikelt als het ware zijn toekomst tegemoet. Momenteel leven we in een samenleving die ons niet alleen steeds meer handelingsalternatieven biedt, maar ook steeds sneller verandert (Bauman, 2008; Gescinska, 2011). Het oordeelsvermogen raakt hierdoor overbelast, draait door en we verworden tot een windvaan.

Dwangmatige wil

Iemand met een dwangmatige wil beschikt wel over een eigen wil, maar is niet meer in staat om deze te vervangen door een andere wil. Hij is nog wel in staat om alternatieve mogelijkheden te zien en na te gaan welk alternatief het beste bij hem past, maar het oordeel heeft geen invloed meer op zijn wil. Zo kan een verslaafde op een bepaald moment ervan overtuigd zijn dat hij nu echt moet stoppen met drinken zonder dat zijn wil om te drinken maar ook enigszins wordt beïnvloed. Of iemand gaat gebukt onder carrièrezucht. Eigenlijk wil hij gewoon een rustig bestaan leiden en genieten van zijn familie. Hij vindt ook dat dat beter bij hem past, dan het avond aan avond doorwerken om weer een klein stapje hogerop in de organisatie te komen. Hij verbeeldt zich de wandelingen die hij met zijn partner zal maken en verheugt zich alvast op de uitjes met zijn kinderen, die hij tot nu toe oversloeg. Als hij nu terugdenkt aan zijn obsessie, beseft hij ook dat deze wil steeds meer vreemd voor hem is geworden. Het past niet meer bij hem. Maar als de volgende ochtend op het werk zich een promotiemogelijkheid voordoet, kan hij het niet laten om deze mogelijkheid toch weer aan te pakken. Met de ziel onder zijn arm gaat hij die dag weer naar huis, in de wetenschap dat hij de halve nacht weer zal doorwerken. Als het hem niet lukt deze carrièrezucht van zich af te schudden, dan zal hij steeds meer vervreemd raken van zichzelf. Bovendien verliest hij de ervaring van een open toekomst. De toekomst wordt angstwekkend voorspelbaar.

Onbeheerst gedrag

In tegenstelling tot iemand met een dwangmatige wil kan iemand met onbeheerst gedrag wel zijn wil bijstellen op grond van zijn oordelen. Het gaat echter om een beperkte invloed: alleen de *inhoud* van de wil kan worden beïnvloed, maar niet haar *intensiteit*. Hierdoor komt het soms voor dat de wil zodanig het oordeelsvermogen overspoelt dat de persoon zijn wil niet meer kan beteugelen. Tragisch voorbeeld van deze vorm van onvrijheid is het doden van de eigen kinderen tijdens of na een echtscheiding. Het weloverwogen oordelen wordt overspoeld door de intense wil niet getuige te willen zijn van het uiteenvallen van het gezin, of het niet vernederd te willen worden door een beperkte bezoeksregeling. Als de vader bij zinnen is gekomen en hij de lijkjes van zijn kinderen ziet liggen, overziet hij de gevolgen van zijn daad en roept uit: 'Dit wilde ik niet!' Enerzijds heeft hij het dan mis met deze uitspraak. Hij wilde immers geen getuige zijn van het uiteenvallen van zijn gezin en dat heeft hij op deze manier bereikt. Anderzijds heeft hij gelijk: hij wilde dit niet tot elke prijs en hij verwijt zichzelf dat zijn wil zich zo heeft kunnen ontvlammen.

Meeloper andermans gedachte

Een meeloper met andermans gedachten neemt kritiekloos overtuigingen van anderen over vanuit het onjuiste besef dat het zijn eigen overtuigingen zijn. Dit geldt dus voor alle overtuigingen die je niet hebt onderworpen aan je eigen oordeelsvermogen. In zekere zin zijn de meeste gedachten en overtuigingen niet oorspronkelijk van onszelf; ze zijn vanuit onze opvoeding als onproblematische achtergrond deel gaan uitmaken van onze leefwereld en die kunnen wij niet in haar geheel ter discussie stellen (zie paragraaf

1.1.4). Gaandeweg gaan we onderdelen van onze leefwereld kritisch tegen het licht houden met als mogelijk resultaat dat deze worden verworpen, aangenomen of herzien. Pas op dat moment zijn we geen meeloper van andermans gedachte meer, maar hebben we ons deze gedachte eigen gemaakt en zijn we in staat deze ook ten opzichte van anderen met argumenten te onderbouwen.

Een deel van onze leefwereld is dus het resultaat van onze kritische reflectie en een deel dragen we als een lakei van andermans gedachten met ons mee. Totdat we – uit onszelf, of naar aanleiding van een vraag van een ander – ons over de vanzelfsprekendheid hiervan opeens gaan verwonderen, en ons denken vrij spel krijgt. Als het dan om morele kwesties gaat, bevinden we ons in het postconventionele stadium (zie paragraaf 1.3.3).

Omzeilen van het oordelen

Het oordelen kan ook worden omzeild in het geval iemand onder hypnose verkeert dan wel gevangen zit in een psychologische afhankelijkheidsrelatie. In het geval van een hypnose wordt je wil buiten je oordeelsvermogen om gevormd. Zo werd tijdens het beroemde Milgramexperiment¹ geprobeerd om het oordeelsvermogen van de proefpersonen te omzeilen, door de nadruk te leggen op de wetenschappelijkheid van het experiment. Een meerderheid schakelde dit oordeelsvermogen inderdaad uit met als gevolg dat zij in staat bleek om (vermeende) dodelijke stroomstoten toe te dienen op medeburgers. Bij psychologische afhankelijkheid is het eigen beslissingsvermogen lamgelegd door de behoefte om dat te willen doen wat de ander wil. Exemplarisch voorbeeld is de persoon die bijna ongemerkt steeds meer onder de invloedssfeer van de partner komt zodat het eigen vermogen tot kritiek en reflectie wordt uitgeschakeld ten gunste van de wil van de partner. Kenmerkend is dus de manier waarop anderen onze wil beïnvloeden, namelijk via het omzeilen van ons vermogen om weloverwogen te beslissen. Een andere vorm van omzeilen van het oordelen zien we bij het gebruik van sociale media. Voortdurend wordt ons online gedrag geregistreerd en onderzocht op patronen (algoritmen) op grond waarvan adverteerders ons geïndividualiseerde prikkels toedienen om bepaalde producten te kopen (Lanier, 2018). Onlangs bekend geworden schandalen (zoals dat rond Cambridge Analytica in 2018) laten zien dat deze vorm van beïnvloeding niet beperkt blijft tot het aanzetten tot consumptie, maar ook ingezet wordt voor het beïnvloeden van politieke voorkeuren.

Afgedwongen wil

Bij een afgedwongen wil zijn er geen interne belemmeringen om de wil te bepalen en zijn we ook geen meeloper van andermans gedachten. Er is dus wel beslissingsvrijheid, maar we worden gedwongen om iets te beslissen wat we niet echt willen om een nog groter kwaad te voorkomen. Ik doe iets tegen mijn wil om de vervulling van een andere wens veilig te stellen, zoals de loketbeambte die onder dreiging van een pistool het geld aan de overvaller overhandigt. De beambte visualiseert de mogelijke gevolgen van het weigeren om mee te werken met de bankovervaller en oordeelt dat zijn wil om te leven

¹ Experiment van Milgram: bij elk fout antwoord krijgt een leraar (als deelnemer) de opdracht een steeds zwaardere elektrische schok toe te dienen aan een leerling. De leraar ziet de leerling niet, maar hoort wel diens pijnkreten. In werkelijkheid wordt geen schok toegediend. Milgram onderzocht de bereidheid om te gehoorzamen aan het legitiem gezag, zelfs als dit inging tegen het eigen geweten.

groter is dan de wil om niet mee te werken aan een illegale activiteit. Dit voorbeeld laat ook zien dat het afdwingen van iemands wil alleen mogelijk is bij iemand met een vrije wil, dat wil zeggen iemand die kan handelen op grond van eigen oordelen.

Het samenspannen van de verschillende vormen van onvrijheid

Vermoedelijk zitten we allemaal weleens gevangen in een of meer van deze vormen van onvrijheid, maar het is vooral bij de mensen aan de rand van onze samenleving waar deze vormen van onvrijheid op een fatale wijze kunnen samenspannen. Zo kan iemand met een onvoldoende ontwikkeld oordeelsvermogen een *windvaan* worden die niet alleen makkelijk in de schulden belandt door de kortetermijnbehoeften die hem worden aangepaard vanuit de markteconomie. Ook kan zij – juist vanuit deze ervaren onrust – makkelijk beïnvloedbaar worden door iemand, die met kwade bedoelingen haar wil weet te *omzeilen* en haar weet te verstrikken in een afhankelijkheidsrelatie. Zodra haar wil is vervangen door bijvoorbeeld die van de loverboy of een ronselaar van een geradicaliseerde organisatie, vertoont zij steeds vaker onbeheerst gedrag als ‘haar’ wil botst met die van anderen. Toch kan zij misschien gaandeweg haar oordeelsvermogen herwinnen en weer meester worden over haar eigen wil. De kans is dan echter groot dat de kwaadwillende zijn wil *afdwingt* door te dreigen haar familie iets aan te doen.

Vrijheid in de beroepspraktijk

De beroepspraktijk kenmerkt zich door veel lichte maar soms ook door zware moreel relevante situaties (zie paragraaf 1.4.4). De volgende casus is van de laatste categorie. Aan de hand van deze casus gaan we verder in op de hierboven beschreven opvatting van vrijheid.

Casus Mathilde

Als de lade van het mortuarium openrolt en sociaal werker Mathilde het onherkenbaar gebarsten gezicht van Sila ziet, galmt nog een laatste zin van hem door haar hoofd: ‘Er vallen binnenkort nog doden.’ Had Mathilde anders kunnen handelen?

Sila was achttien jaar en drie jaar eerder als alleenstaande minderjarige asielzoeker uit Togo naar Nederland gekomen. Hij had moeite om zaken snel te begrijpen. In de schakelklas bestond dan ook het vermoeden dat hij een verstandelijke beperking had, maar zijn slechte beheersing van zowel het Frans als het Nederlands maakte veel tests onbetrouwbaar.

Sila leefde een beetje van dag tot dag en kwam daardoor nogal eens in geldproblemen. Als voormalig voogd had Mathilde hem daarom bij jeugdzorg aangemeld voor een kamerbegeleidingstraject. Rigobert is een vriend en landgenoot van Sila. Ze woonden samen in een door de kerk gefinancierde opvang in een buitenwijk van Groningen. Op een goede dag ontving Sila een verblijfsvergunning voor bepaalde tijd. Rigobert had al een vergunning tot verblijf, maar die was al enige tijd geleden ingetrokken na een veroordeling voor ernstige mishandeling. Zijn beroep in de asielprocedure was inmiddels afgewezen, zodat hij was uitgeprocedeerd.

Rigobert deed steeds vaker een beroep op Sila voor eten en woonruimte. Vanaf een bepaald moment weigerde Sila dit, waardoor Rigobert de druk opvoerde en er vaak ruzies ontstonden.

Op een avond belde Rigobert aan bij Sila omdat hij bij Sila wilde blijven slapen. Sila liet hem binnen en leek Rigobert in eerste instantie toe te staan bij hem te slapen.

Kort na middernacht vond de politie een zwaargewonde Rigobert en Sila in comateuze toestand in de galerij van zijn flat. Sila overleed de volgende dag. Rigobert overleefde zijn verwondingen. Achteraf bleek dat Sila gewacht had tot Rigobert was ingeslapen om vervolgens met een hamer het hoofd van Rigobert in te slaan. Rigobert overleefde de slag wonderwel, was in woede ontstoken en op Sila gaan inslaan.

Voorwaarden 1 en 2: handelingsvrijheid

Het is niet toevallig dat Mathilde zich juist de zin ‘er vallen binnenkort nog doden’ herinnert. Deze was uitgesproken in een situatie waarin ze mogelijk nog het verschil had kunnen maken tussen het leven en de dood van Sila. Waren er op dat moment handelingsalternatieven voorhanden die hadden kunnen leiden tot het voorkomen van de dodelijke vechtpartij? Mathilde had Sila’s mentor kunnen waarschuwen en via hem de instructie kunnen meegeven dat Sila Rigobert niet in zijn huis moest toelaten. Zij had de begeleider van Rigobert op de hoogte kunnen stellen van de toegenomen spanning, met het verzoek ook Rigobert te instrueren uit de buurt van Sila te blijven. Ook had zij de politie op de hoogte kunnen stellen van de toegenomen spanning, zodat deze een oogje in het zeil kon houden of in ieder geval direct zou reageren op een melding van geweld. Toen Sila en Rigobert op de galerij hevig met elkaar in gevecht waren, kwamen er diverse meldingen bij de politie binnen. Pas na de derde melding kwam de politie.

Zover kwam het evenwel niet. De door Sila geuite zin kwam haar ter ore via zijn mentor. Toen moet er een gelegenheid zijn geweest deze gesignaleerde spanning verder te onderzoeken. Verder onderzoek naar de leefwereld (zie paragraaf 1.1.4) van Rigobert had de geuite zin pas het juiste gewicht gegeven: namelijk dat Rigobert net in die tijd was uitgeprocedeerd en terug moest naar zijn land van herkomst of zou belanden in de illegaliteit. Hiervan was Mathilde niet op de hoogte, maar zij had genoeg aanleiding om bij de begeleider van Rigobert (haar collega) navraag te doen. Mathilde had de *gelegenheid*, de *vaardigheden* en de *middelen* – oftewel de handelingsvrijheid – om de kans op een dodelijke afloop te verkleinen.

Tegelijkertijd waren haar handelingsalternatieven ook begrensd. Mathilde had immers geen grip op de mondiale ontwikkelingen die voor Sila en Rigo de aanleiding hadden gevormd naar Europa te vertrekken. Bovendien was Mathilde niet de ontwerper van de vreemdelingenwet en evenmin verantwoordelijk voor een zorgvuldige en vlotte uitvoering ervan. Als burger met kiesrecht was zij tot bepaalde hoogte wel medeverantwoordelijk voor de totstandkoming van deze wet, maar niet verantwoordelijk voor het gewelddadig gedrag van Rigobert en Sila. Mathilde maakte dus deel uit van een lange keten van oorzaken, gevolgen én beslissingen van anderen die leidden tot de dodelijke vechtpartij.

Voorwaarden 3 en 4: wilsvrijheid

Het gegeven dat Mathilde's handeling er één was uit meerdere haalbare alternatieven is geen voldoende voorwaarde voor een vrije handeling. De handeling moet ook de uitdrukking zijn van haar wil (voorwaarde 3) die op grond van eigen overwegingen tot stand is gekomen (voorwaarde 4). De analyse van dit gedeelte van de vrijheid verplaatst zich hier naar het innerlijk van Mathilde. Wat wilde Mathilde met de handelingen die zij met betrekking tot Sila verrichtte? Zij had Sila laten testen en hem aangemeld bij de jeugdzorg, welbewust om hem extra te begeleiden naar zelfstandig functioneren in de Nederlandse samenleving. Met deze handelingen probeerde zij haar wil te realiseren om mensen zoals Sila tot hun recht te laten komen in wisselwerking met hun omgeving.

Deze wil – waarvan we de inhoud herkennen als de centrale waarde van het beroep sociaal werker – was het uiteindelijke resultaat van haar denkproces dat begon bij een vage wens om mensen te helpen. Ze hield toentertijd haar wens kritisch tegen het licht. Zo vroeg zij zich af waar deze wens vandaan kwam. Had het te maken met de – sinds de scheiding van haar ouders – ingesleten gewoonte om haar moeder bij te staan, en tegelijkertijd begrip te blijven opbrengen voor de stappen van haar vader? Was het appel van haar beide ouders zodanig deel van haar gaan uitmaken, dat haar andere wensen vrijwel geen kans meer hadden zich kandidaat te stellen als haar wil? Ook stelde ze zich voor wat het dan zou betekenen als ze van het helpen van mensen haar beroep zou maken. Haar ouders hadden haar altijd het gevoel gegeven dat zij voor hen belangrijk was. Dat was niet alleen prettig, maar ook zwaar. Als beroepsmatig hulpverlener zou ze lang niet altijd van cliënten het gevoel krijgen ondersteunend te zijn, zeker niet als ze ging werken in de gedwongen hulpverlening. En hoe zou ze dan omgaan met haar neiging om de verantwoordelijkheid voor de gesteldheid van haar naasten over te nemen?

Tijdens de studieloopbaanbegeleiding en de lessen (beroeps)ethiek werd haar steeds meer duidelijk dat haar aanvankelijke wil om mensen te helpen tekortschoot, en dat deelname aan een beroepsvereniging met beroepsprofiel en beroepscode noodzakelijk is voor professioneel helpen. Mathilde kon zich uiteindelijk vinden in de centrale waarde van het beroep en de artikelen van de beroepscode en werd lid van de beroepsvereniging. Ze stond voor haar keuze en wilde dan ook aangesproken worden op de waarden van het beroep. Wat gebeurd was tussen Sila en Rigobert was in strijd met wat zij wilde en ze hoopte door gesprekken met alle betrokkenen van deze zaak te kunnen leren.

Morele vorming van sociaal werkers

Dit is natuurlijk de ideale gang van zaken. Vaak kennen studenten de centrale waarde en de code van hun beroep nog onvoldoende, laat staan dat zij zich deze weloverwogen hebben eigen gemaakt en beseffen wat dit betekent voor hun toekomstige werkzaamheden en welke morele dilemma's dit met zich mee kan brengen. Alleen als je de beschikking hebt over een zorgvuldig en in vrijheid ontwikkelde wil kun je morele kwesties herkennen, eventuele verleidingen weerstaan en ben je bereid om verantwoording af te leggen over je handelen. De laatste jaren is in de opleidingen maar ook in het werkveld steeds

meer aandacht voor de morele vorming van sociaal werkers (Keinemans, De Jonge & Kloppenburg, 2014; De Jonge, 2015). Deze pogingen tot morele wilsvorming kunnen evenwel stranden op de eerdergenoemde vormen van onvrijheid. Een ‘meeloper met andermans gedachte’ neemt de code kritiekloos over zonder hier weloverwogen achter te staan; een ‘windvaan’ zal de loyaliteit aan de beroepscode en de beroepsgroep zonder slag of stoot verruilen voor loyaliteit aan manager of gemeente.

1.3.6 Determinisme en indeterminisme

De hierboven beschreven opvatting van voorwaardelijke vrijheid past niet in een deterministisch wereldbeeld. In een deterministisch wereldbeeld gaat men er namelijk vanuit dat iedere gebeurtenis bepaald wordt door een voorafgaande gebeurtenis, en wel zodanig dat alles wat gebeurt ook noodzakelijk zo gebeurt. Er is geen ruimte voor toeval.

Dit betekent ten eerste dat niet kan worden voldaan aan voorwaarden 3 en 4 dat de wil het resultaat is van het eigen oordeel van de persoon. Het determinisme gaat er immers vanuit dat niet ons eigen oordeel maar oorzaken buiten ons om uiteindelijk onze wil bepalen. Mensen zijn volgens deze opvatting geen ‘onbewogen bewegers’ die los van voorafgaande gebeurtenissen beslissingen nemen. We kunnen misschien wel het idee hebben dat we weloverwogen besluiten om een bepaalde opleiding te gaan doen, maar uiteindelijk worden we beïnvloed door bijvoorbeeld economische verhoudingen, natuurlijke selectie, erfelijkheid of neurologische processen. Deze laatstgenoemde soorten oorzaken verwijzen naar wetenschappelijke vormen van determinisme. Er zijn ook mensen die uitgaan van een theologisch determinisme dat ervan uitgaat dat alle gebeurtenissen worden bepaald door God (predestinatieleer).

Ten tweede zijn er in een deterministische wereld geen handelingsalternatieven mogelijk (voorwaarden 1 en 2) omdat gebeurtenissen elkaar noodzakelijk opvolgen. Na één gebeurtenis kunnen niet verschillende toestanden volgen. Een determinist vat de ontwikkeling van de kosmische geschiedenis op als een film. Als je vanuit het huidige moment dat je dit boek leest terug zou kunnen spoelen naar het begin van het heelal, om vervolgens weer vooruit te spoelen naar het huidige tijdstip, dan zit je precies net zo te lezen, met dezelfde kleding en dezelfde gedachten over het determinisme (Verplaetse, 2012).

Indeterminisme

Onze opvatting van voorwaardelijke vrijheid sluit dus een deterministisch wereldbeeld uit. Voorwaardelijke vrijheid past wél in een *indeterministisch* wereldbeeld, waarin niet iedere gebeurtenis noodzakelijk door voorafgaande gebeurtenissen is bepaald. Er is met andere woorden plaats voor toeval. Maar ook toeval kan vrijheid in de weg staan! Een opening in de ketens van oorzaak en gevolg hoeft nog geen ruimte te bieden aan de vrije wil. Per situatie zal eerst onderzocht moeten worden in welke mate onze handelingsruimte beperkt wordt door natuurwetten dan wel door toeval. Steeds opnieuw moeten we het midden zien te vinden tussen een overspannen en een bescheiden wil.

Door de recente ontwikkelingen in de neurowetenschap krijgt het determinisme steeds meer vaste voet aan de grond. In de wetenschap lijkt de vrije wil dus op zijn retour (Verplaetse, 2012), maar in het dagelijks leven lijkt dit allerm minst het geval. Verontwaardiging over het mishandelen van een kind en de loftuitingen over degene die juist een kind heeft gered zijn reacties die nog steeds een geloof in een vrije wil veronderstellen. Maar ook in een instituut zoals het recht gaat men uit van het bestaan van een vrije wil, zoals blijkt uit het principe van de ‘schuldvoorwaarde’.

Incompatibilisme en compatibilisme

De hierboven behandelde posities in het vrije wil debat gaan ervan uit dat de vrije wil niet past in een deterministisch wereldbeeld; determinisme en vrijheid zijn incompatibel en daarom wordt hier ook wel gesproken van incompatibilisme. Zowel aanhangers van het determinisme als de pleiters voor een vrije wil zijn dus incompatibilisten. Er zijn echter ook denkers die stellen dat een deterministische wereld wél ruimte biedt voor een vrije wil. Vrijheid en determinisme zijn volgens hen compatibel en daarom wordt er ook wel gesproken van compatibilisme. Zij hanteren evenwel een meer beperkte vorm van vrijheid dan onze opvatting van voorwaardelijke vrijheid. Vrijheid wordt door hen bijvoorbeeld opgevat als zelfbewustzijn of als het vermogen om bepaalde gevolgen te vermijden. Het debat over het al dan niet bestaan van een vrije wil zal wellicht nooit met een eenduidig antwoord eindigen. We gaan dus uit van het bestaan van (voorwaardelijke) vrijheid vanuit het besef dat dit slechts een van de – voorlopige – standpunten is in het debat.

Wat we wél kunnen vaststellen, is het feit dat we alleen kunnen handelen vanuit de *veronderstelling* dat we vrij zijn. Stel dat iemand in de stellige overtuiging leeft dat zijn leven wordt bepaald door factoren buiten hem om: een determinist in hart en nieren. In het dagelijks handelen moet hij – ondanks zijn deterministische standpunt – toch gewoon kiezen tussen bijvoorbeeld wel of niet verder lezen in het boek *Moresprudentie*. Ook al zal hij achteraf zeggen dat niet hij, maar bijvoorbeeld zijn brein dit gedrag heeft veroorzaakt: ‘Ik ben aan het schrijven en ben determinist. Ik wacht af wat er komen gaat, want dat heb ik niet in de hand. Of ik ga door omdat dat toch al bepaald is. Ik moet hoe dan ook dus toch kiezen. Ik moet met andere woorden kiezen wat van tevoren mogelijk al bepaald was.’

1.4 Moreel relevante dilemma’s, problemen en kwesties

Als we een moreel relevante situatie kunnen onderkennen, herkennen en onder woorden kunnen brengen, kunnen we de situatie vervolgens beoordelen op urgentie. Een moreel relevante situatie kunnen we aan de hand van de ervaren urgentie omschrijven als een:

- moreel dilemma;
- moreel probleem;
- morele kwestie.

1.4.1 Moreel dilemma

Van een moreel dilemma is sprake als je moet kiezen tussen twee handelingsalternatieven die beide zijn verbonden aan voor jou essentiële waarden. Wat je ook kiest, je zult een voor jou belangrijke waarde geweld aandoen. Je moet kiezen tussen twee kwaden. Met andere woorden: wat je ook kiest, je weet nu al dat je spijt gaat krijgen. Het gaat er dan om met welke spijt of schuld je het beste kunt leven. Bij een dilemma gaat het dus niet om een keuze tussen goed en kwaad, maar om de keuze voor het minst kwade.

Een moreel relevante situatie ervaren wij als een moreel dilemma naarmate we meer gewicht toekennen aan de betrokken waarden én naarmate we ons meer bewust zijn van onze handelingsmogelijkheden. Voor sociaal werker Abdul uit de casus in paragraaf 1.1.4 wordt de situatie een moreel dilemma als hij aan twee principes evenveel gewicht toekent: het gelijkheidsprincipe en het principe dat de meest kwetsbaren beschermd moeten worden. Daarbij is hij zich ervan bewust dat hij verschil kan maken in deze situatie. Hij kan bepalen of hij zich terugtrekt als begeleider van Sophie of juist niet.

In de casus van sociaal werker Mathilde in paragraaf 1.3.5 had Mathilde zich bewust moeten zijn van haar handelingsmogelijkheden die het verschil hadden kunnen maken tussen enerzijds de zelfbeschikking van Sila en Rigobert en anderzijds hun veiligheid. Als een moreel relevante situatie zich aan ons voordoet als een moreel dilemma, leidt dit vaak tot vertwijfeling en soms tot wanhoop. De verleiding is dan ook groot om hieraan te willen ontsnappen. In paragraaf 1.5 gaan we in op drie strategieën die mensen gebruiken om aan een knellend moreel dilemma te ontkomen.

1.4.2 Moreel probleem

In het geval van een moreel probleem is bovengenoemde vertwijfeling in veel mindere mate aanwezig. Een moreel relevante situatie krijgt de vorm van een moreel probleem als we het beseft hebben dat we handelingsmogelijkheden hebben en er ook sprake is van morele waarden, maar waarbij we al wel duidelijk weten hoe te moeten handelen. De manier waarop de casus Abdul in eerste instantie is beschreven, lijkt nog het meest op de beschrijving van een moreel probleem. Abdul is zich bewust van het morele aspect van de zaak, maar raakt niet in vertwijfeling over hoe nu te kiezen. Voor hem is duidelijk hoe te handelen. Hij wil gelijk behandeld worden.

Ook in de casus Mathilde lijkt er eerder sprake van een moreel probleem dan van een moreel dilemma. Als sociaal werker Mathilde zich bewust was geweest van de morele relevantie van de situatie, zou zij dit eerder als een moreel probleem dan als een moreel dilemma hebben ervaren. De zelfbeschikking van beide jongens zou voor haar minder zwaar wegen dan hun veiligheid. Mathilde zou dan niet twijfelen over het te kiezen handelingsalternatief, maar wel beseffen dat zij hiermee de zelfbeschikking en privacy van de jongeren geweld zou aandoen. Zowel Abdul als Mathilde hadden een duidelijk

moreel standpunt en gingen niet gebukt onder hun keuzemogelijkheden. Wel hadden zij een moreel probleem; er moest immers wél gehandeld worden en het was natuurlijk nog maar de vraag of zij de door hen gekozen waarden konden realiseren.

1.4.3 Morele kwestie

Als we een moreel relevante situatie opvatten als een morele kwestie, dan ervaren we deze als moreel relevant, maar zonder handelingsdruk. Wij hopen dat dit boek ertoe bijdraagt dat (aanstaande) sociaal werkers moreel relevante situaties niet meteen als een moreel dilemma ervaren, maar deze in eerste instantie oefenen als een morele kwestie, waarover ze met medestudenten of collega's van gedachten kunnen wisselen: morele oordeelsvorming. Daarom bespreken we hierna vier soorten morele kwesties in het sociaal werk.

Vier soorten morele kwesties

Het sociaal werk is doordrenkt van uiteenlopende morele kwesties die – na onderzoek en morele oordeelsvorming – uiteindelijk natuurlijk wel de vorm kunnen aannemen van een moreel dilemma. De ethica Sarah Banks (2006) onderzocht de meest voorkomende morele kwesties onder sociaal werkers in Europa. Hieruit destilleerde zij een viertal categorieën.

Inzicht in deze categorieën biedt echter geen directe handelingsvoorschriften als deze zich voordoen in de vorm van een moreel dilemma. Dit is zowel onmogelijk als onwenselijk. Het zou de sociaal werker in morele zin immers deprofessionaliseren tot het conventionele stadium. Een overzicht van soorten morele kwesties kan echter wel helpen om een moreel dilemma te herkennen en te plaatsen, zodat we weten welke beroepswaarden hierin op welke wijze een rol spelen. Het gaat om de volgende soorten:

- individuele rechten en welzijn van de cliënt;
- algemeen welzijn van de samenleving;
- gelijkheid, diversiteit en onderdrukking;
- beroepsrol.

Individuele rechten en welzijn van de cliënt

Deze categorie betreft morele kwesties waarbij het recht van de cliënt om eigen keuzes te maken botst met zijn eigen welzijn. Exemplarisch voorbeeld is de bejaarde vrouw die bij hoog en laag zelfstandig wil blijven wonen terwijl blijkt dat zij zich zonder professionele hulp eigenlijk niet meer redt. De vraag in dergelijke gevallen is, in hoeverre je de keuze van deze bejaarde dame respecteert, ten koste van haar welzijn.

Algemeen welzijn van de samenleving

Deze categorie morele kwesties kunnen we plaatsen in het spanningsveld tussen de belangen en rechten van de cliënt enerzijds en de rest van de samenleving anderzijds. Het voorbeeld van de oudere dame die zo lang mogelijk zelfstandig wil wonen, kan ook de vorm aannemen van een kwestie tussen cliënt en samenleving. Dat

kan bijvoorbeeld vanaf het moment dat haar vergeetachtigheid een bedreiging gaat vormen voor de buurt.

Gelijkheid, diversiteit en onderdrukking

Er zijn ook morele kwesties waarin de erkenning van de rechten van de minderheden op gespannen voet komt te staan met de individuele rechten van een van hun groepsleden. De bescherming van culturele diversiteit kan dan ten koste gaan van de bescherming van een groepslid. Een voorbeeld hiervan is het minderjarige islamitische meisje dat een relatie krijgt met een niet-islamitische jongen en daarna wordt bedreigd wegens de geschonden eer van de familie. In het sociaal werk kan deze morele kwestie de vorm aannemen van een moreel dilemma als het meisje opgenomen is in een blijf-van-mijn-lijfhuis en haar vader de sociaal werker verzoekt zijn dochter te mogen bezoeken.

Beroepsrol

Morele kwesties over de rol van de sociaal werker vormen de vierde categorie. Hier gaat het om vraagstukken als de verhouding tussen betrokkenheid en distantie, of tussen ondersteuning en correctie. Een sociaal werker van de Raad voor de Kinderbescherming gaat bijvoorbeeld voor een onderzoek naar een in verzekering gestelde minderjarige. Tijdens het eerste gesprek zegt de jongere tegen hem: 'Wij zijn vrienden en jij gaat mij hieruit halen.' Deze morele kwestie wordt een moreel dilemma als je als handelingsalternatieven slechts twee keuzes ziet: een betrokken, ondersteunende houding of een afstandelijke, controlerende houding.

Elkaar overlappende morele kwesties

In de beroepspraktijk kunnen deze vier categorieën morele kwesties elkaar overlappen. Zo is het dilemma van de beroepsrol van de raadsonderzoeker ook een dilemma over het algemeen welzijn van de samenleving: de zelfbeschikking en het welzijn van de jongere tegenover bijvoorbeeld de veiligheid van de samenleving.

Een moreel relevante situatie kan ook gaandeweg in complexiteit toenemen. Stel dat het hierboven beschreven minderjarige islamitische meisje aan de sociaal werker van het blijf-van-mijn-lijfhuis kenbaar maakt dat zij ondanks de dreigingen van haar familie toch naar huis gaat. Het gaat dan niet alleen om een dilemma op het gebied van diversiteit en onderdrukking, maar ook over de individuele rechten en het welzijn van de cliënt. Als zij dan ook nog eens een kind heeft uit deze relatie, is er bovendien sprake van een moreel dilemma op het gebied van het algemeen welzijn van de samenleving. Zij brengt in dit geval immers niet alleen zichzelf maar ook haar kind in gevaar. In hoofdstuk 3 werken we deze vier categorieën morele kwesties verder uit.

1.4.4 Mate van dramatische afloop van een moreel relevante situatie

Moreel relevante situaties kunnen we niet alleen inschalen naar de mate van urgentie maar ook naar de mate waarin een morele keuze een dramatische afloop heeft (Den

Hartogh, Jacobs & Van Wilgenburg, 2013). Het maken van een keuze in een dilemma tussen veiligheid en autonomie is dramatischer als het gaat om opname van een oudere in een zorginstelling dan bij zelfstandige deelname aan een activiteit binnen diezelfde zorginstelling. Als het gaat om de waarden autonomie versus welzijn of veiligheid van de samenleving is een keuze over advies inzake proefverlof van een TBS-gedeteneerde dramatischer dan het advies inzake een in verzekeringstelling van een jongere die van diefstal wordt verdacht. Een dilemma tussen gelijkheid en de erkenning van diversiteit kan gaan over het bezoek ontvangen van vriendinnen met een ander geloof of meer dramatische vormen aannemen als het gaat om uithuwelijken of besnijdenis.

Een moreel dilemma kan tragische vormen aannemen als iemand in een situatie belandt waarin een moreel verantwoorde keuze eigenlijk niet meer mogelijk is. Een tragisch moreel relevante situatie leidt tot innerlijke verscheurdheid zoals in het geval van Sophie (in de film *Sophie's choice*) die door een Nazi-officier gedwongen werd om te kiezen wie van haar twee kinderen zou moeten worden vergast. Als zij niet zou kiezen zouden beide kinderen worden gedood.

1.5 Ontsnappingsstrategieën als bedreiging van het moreel bewustzijn

Morele dilemma's zorgen voor druk. Er moet een keuze worden gemaakt tussen twee kwaden. De verleiding is dan ook groot om aan dit moreel bewustzijn te ontsnappen (Groothoff, 2010). Ter bescherming van het moreel bewustzijn van de sociaal werker is het dan ook van groot belang inzicht te hebben in de drie ontsnappingsstrategieën:

- restauratie;
- moreel relativisme;
- wegdrücken van het geweten.

1.5.1 Restauratie

De eerste ontsnappingsstrategie wordt wel restauratie genoemd (Van Tongeren, 2003). We gaan door zoals we het altijd hebben gedaan: het dilemma wordt snel 'afgedicht' met een kant-en-klaar antwoord. Tot analyse, weging, beoordeling en verantwoording komt het niet. In dit geval is het belangrijk dat de sociaal werker inzicht heeft in de eigen alledaagse omgang met morele dilemma's en het vermogen ontwikkelt een (voor)oordeel op te schorten ten gunste van een systematische afweging en beoordeling.

Casus Vreemdelingenbewaring

Een collega die werkzaam is bij het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers (COA) kijkt de sociaal werker verrast aan als die hem aanspreekt op zijn 'succesvolle samenwerking' met de Vreemdelingendienst nadat hij twee van zijn minderjarige pupillen tijdens zijn spreekuur

onverwacht in de boeien heeft laten slaan en in vreemdelingenbewaring laten nemen. ‘De Vreemdelingenwet staat nu eenmaal boven het Burgerlijk Wetboek.’

Vanuit het perspectief van de ontwikkelingsstadia van morele ontwikkeling zou je kunnen zeggen dat een dergelijke reactie past in het conventionele stadium.

1.5.2 Moreel relativisme

Een tweede ontsnappingsstrategie is moreel relativisme: *anything goes*. Het moreel relativisme gaat ervan uit dat wat goed of kwaad is, afhankelijk is van de cultuur waar vanuit wordt geoordeeld. Er is geen objectieve morele standaard die de verschillende culturen overstijgt. Als een morele standaard voor het beoordelen van een handeling ontbreekt, blijft ieder oordeel vrijblijvend. Rigoureuze toepassing van een dergelijke opvatting brengt het gevaar met zich mee dat uiteindelijk wordt gekozen op grond van niet-morele standaarden, zoals efficiëntie of smaak. De sociaal werker moet dus bekend zijn met het begrip ‘moreel relativisme’, alsmede met de mogelijke gevolgen ervan voor de beroepspraktijk.

Casus Meervoudige strafkamer

Tijdens de strafzitting in de meervoudige strafkamer beantwoordt Rigobert de vraag waarom hij niet stopte met slaan: ‘Zo lossen wij Afrikanen deze zaken op.’

1.5.3 Wegdrukken van geweten

Een derde ontsnappingsstrategie is het wegdrukken van het geweten. Het bewustzijn verantwoordelijk te zijn voor het wel en wee van je pupil, wordt verdoofd door het besef slechts een klein radertje te zijn in een grote machinerie. Dit besef kan een zodanige vorm aannemen dat we niet eens meer weten dat we deel uitmaken van een groter geheel, laat staan dat we nog beseffen waar dit geheel eigenlijk toe dient. Verantwoordelijkheid voor je cliënt verschrompelt uiteindelijk tot een obsessie met een werkwijze of methode (Bauman, 1998).

Zo werd sociaal werker Mathilde geschoold in het voeren van een dialoog met uitgeprocedeerde alleenstaande minderjarige asielzoekers, zonder voldoende stil te staan bij de noemer waaronder deze dialoog plaatsvond, namelijk een restrictief vluchtelingenbeleid. Dit wegdrukken van het morele dilemma zien we vooral in grotere instellingen en onoverzichtelijke samenwerkingsverbanden, waar het marktdenken en de bureaucratie de professionele autonomie van de sociaal werker steeds verder lijken te verdringen. We gaan hier in hoofdstuk 8 verder op in.

Casus Ongewenst zwanger

Een Chinees meisje wordt zwanger gedropt bij een asielzoekerscentrum (AZC), omdat een prostitutienetwerk blijkbaar te weinig inkomsten van haar kreeg. Na de geboorte van haar kind wordt ze uit het AZC gezet omdat ze inmiddels achttien jaar is. Een sociaal werker informeert hierover bij de sociaalpedagogisch medewerker van het AZC. Die verwijst slechts naar een betreffend protocol.

Opgaven

- 1 Onder cognitieve flexibiliteit wordt verstaan:
  - A De bereidheid om je kennis te herzien op grond van nieuwe feiten.
  - B De bereidheid om al je creativiteit in te zetten voor de oplossing van problemen.
  - C De bereidheid om cliënten met uiteenlopende problematiek te begeleiden.
  - D De bereidheid om verschillende perspectieven in te nemen.

- 2 Er is sprake van een moreel dilemma als:
  - A Je moet kiezen uit twee methoden die je beide niet effectief vindt.
  - B Je moet kiezen tussen twee handelingsalternatieven die verbonden zijn met normen (waarden en deugden) die je beide na aan het hart liggen.
  - C Je moet kiezen tussen twee activiteiten die je beide niet leuk vindt.
  - D Je kunt kiezen uit twee handelingsalternatieven waarbij normen en waarden een rol spelen.

- 3 Stel dat tijdens een teamvergadering de situatie van Abdul wordt besproken (zie de casus Abdul in paragraaf 1.1.4). Iemand zegt: 'Die familie Verhagen heeft zijn eigen normen en waarden en andere cliënten hebben weer andere normen en waarden. Waar halen wij het recht vandaan over hen te oordelen?'
Op welke manier probeert de spreker hier aan het dilemma te ontsnappen?
  - A Restauratie.
  - B Moreel relativisme.
  - C Wegdrukken van het geweten.
  - D Geen van de mogelijkheden A, B en C.

- 4 De heer Van der Linden heeft jarenlang overmatig alcohol gedronken. Inmiddels lijdt hij aan het syndroom van Korsakov. De sociaal werker van een Centrum voor Neuropsychiatrie vraagt voor hem bij het zorgkantoor (CIZ) een indicatie aan voor extra zorg. Tijdens de intervisie met collega's vraagt zij zich opeens af, in hoeverre mensen die door risicogedrag ziek worden ook geholpen moeten worden.
Waarvan is hier sprake?
  - A Een moreel issue.
  - B Een moreel dilemma.
  - C Een moreel probleem.
  - D Een methodisch probleem.

Moresprudentie online

De website www.moresprudentie.nl biedt studenten en docenten een grote hoeveelheid vragen en opdrachten die een directe relatie hebben met de hoofdstukken in dit boek. De toetsen en opgaven helpen de ingewikkelde materie van de beroepsethiek te verwerken. Het materiaal is per hoofdstuk gerangschikt en ingedeeld in de volgende categorieën:

- 1 Toets je kennis (toets de in het boek behandelde theorie)
- 2 Casus (diverse casussen met vragen)
- 3 Practicum (opdrachten die individueel of met een groep kunnen worden gemaakt)
- 4 Reflectie (vragen en opdrachten gericht op het reflecteren op je eigen handelen)
- 5 Beroepspraktijk (opdrachten die erop gericht zijn om kennis en vaardigheden in de praktijk te toetsen)

Moresprudentie. Ethiek en beroepscode in het sociaal werk.

Het meest complete boek op het gebied van beroepsethiek in het sociaal domein, met een volledige uitwerking van de nieuwe *Beroepscode voor professionals in sociaal werk* (BPSW-2021).

- Een cliënte zegt dat haar partner fraudeert met een uitkering.
- De politie vraagt naar de verblijfplaats van een zeventienjarig meisje dat gedwongen is uitgehuwelijkt.
- In het sociaal wijkteam worden regelmatig ervaringen over mensen uit de buurt uitgewisseld; met naam en toenaam en zonder dat ze dit weten.

Het omgaan met morele vragen in het sociaal werk is niet gemakkelijk. Het boek *Moresprudentie. Ethiek en beroepscode in het sociaal werk* leert lezers – student, uitvoerend professional, docent, leidinggevende of andere belangstellenden - morele keuzes te herkennen, ethisch te denken en analyserend praktische dilemma's op te lossen. Dilemma's bij het werken met cliënten tot en met dilemma's bij het werken met opdrachtgevers en het samenwerken met beroepsgenoten en andere disciplines. Met veel casussen en voorbeelden.

Moresprudentie bevat ook veel informatie over het beroep sociaal werker.

Moresprudentie is bij uitstek geschikt als handboek voor de lessen beroepsethiek binnen het sociaalagogisch onderwijs. Studenten maken zich de theorie eigen waarmee zij morele vragen en dilemma's leren analyseren en beoordelen. Het boek en de website bieden diverse opdrachten.

Moresprudentie is inmiddels ook een standaard- en naslagwerk voor de praktijk. In deel A kan de lezer kennis over beroepsethiek opfrissen; deel B legt de relatie tussen theorie en praktijk. Met name door het praktisch leren hanteren van alle artikelen van de nieuwe beroepscode voor professionals in sociaal werk.

Meer informatie: www.moresprudentie.nl

